

‘Vriend en vijand tevens’

De parlementaire bijdrage van H.J.A.M. Schaepman (1844-1903) aan het tot stand brengen van Nederlands eerste coalitiekabinet

2e versie, 20 juni 2017

Student: Wouter J. Bekendam

Begeleider: Prof. H. te Velde, Universiteit Leiden

Master: Political Cultures and National Identities

Afbeelding titelblad Beeld van H.J.A.M. Schaepman te Tubbergen (bron: rijksmonumenten.nl)

Inhoudsopgave

INLEIDING ‘ALLESKENS BEGON HET TE DAGEN’	5
HOOFDSTUK 1 ‘DE MACHTIGE REDENAAR UIT BREDA’	13
1.1 TOEWIJDING	14
1.2 DE ANTICHAMBRE VAN HET PARLEMENT	16
1.3 EEN DICHTER BIJ EEN PARTIJ	23
1.4 EEN POLITIEKE MACHT	27
1.5 CONCLUSIE	33
HOOFDSTUK 2 ‘HAUTE POLITIQUE’	35
2.1 IMPASSE	36
2.2 SHIBBOLETH	39
2.3 KIESRECHT	45
2.4 VASTE BURCHT VOOR MINDERHEDEN	48
2.5 CONCLUSIE	55
HOOFDSTUK 3 LIJDER OF LEIDER?	57
3.1 DE AS LOHMAN-SCHAEPMAN	57
3.2 HET EENHEIDSIDEAAL	62
3.3 CONCLUSIE	64
CONCLUSIE	65
LIJST VAN TABELLEN	67
LITERATUURLIJST	69

De Schaepman-paradox

Nederland is al lange tijd ontzuild. Protestant of katholiek, liberaal of socialist: het zijn niet meer de noemers van vaste scheidslijnen in het maatschappelijk bestel. Die ook voeding gaven aan de ideologische plooiën waarlangs het nationale en politieke leven zich gewoonlijk heeft ordent. Van de bijbehorende verzuilingscultuur en- tradities lijkt een groot deel inmiddels verdwenen of haast vergeten. Zijn helden, leiders en volgers – soeverein in eigen kring – zijn heengegaan.

Maar resten zijn er wel. Zo waakt vóór het Twentse plaatsje Tubbergen de opvallende beeltenis de wacht van priester en voormalig katholiek voorman Herman Schaepman (1844 – 1903). Of eigenlijk, ‘Doctor Schaepman’. Brons, norske blik en vanaf zes meter hoog kijkt het beeld uit over het glooiende heuvelland. Maar waarom de negentiende-eeuwse dorpsgenoot er eigenlijk staat, lijken veel inwoners niet te weten.¹

11 augustus 1927. De Rooms-katholieke voorzitter van de Tweede Kamer én voormalige premier jonkheer Charles Ruijs de Beerenbrouck neemt het woord bij de onthulling van het beeld:

*‘Als weinigen wist hij [Schaepman; red.] in het parlement de scherpe kanten van den partijstrijd te verzachten, om op die wijze een algemeene samenwerking te krijgen In het belang van heel het volk (...) Schaepman is niet alleen in naam, maar met de daad de grondlegger van de Katholieke Staatspartij. Na drie eeuwen van verdrukking scheen het of het katholieke volksdeel niet tot volle rijpheid kon komen. Daarvoor was noodig de vorming van een katholieke volkspartij, welke alle groepen zou omvatten.’*²

Schaepman is die dag gevierd als ‘grote Nederlander’ en Ruijs de Beerenbrouck stond niet alleen in dat oordeel. De ene na de andere katholieke hoogwaardigheidsbekleder nam in Tubbergen het woord genomen om de de ‘doctor’ met gelijksoortige woorden te huldigen. Één jaar eerder richtten zij daadwerkelijk de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) op, dertien jaar ná de dood van de vermeende stichter.³ Schaepman zou dus – paradoxaal genoeg – als ‘grondlegger’ niet bij die stichting zelf aanwezig zijn geweest.

¹ Elsevier, 22 november 2014.

² *Nieuwe Venlosche Courant*, 12 augustus 1927, blad 2.

³ I. De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Sun; 1999) 185.

Desondanks is Schaepman wel lang als ‘oprichter’⁴ en ‘emancipator’⁵ geportretteerd . Daarvoor zijn een viertal redenen. Allereest was de definitie van ‘een partij’ aan het einde van de negentiende eeuw wat diffuser dan tegenwoordig. De ARP was in 1879 de eerste landelijke vereniging die lokale kiesverenigingen verbond én koppelde aan een fractie in de Tweede Kamer. Dat was nieuw. Sprak men in die tijd over de liberale of katholieke partij, dan had men het over de parlementaire fractie of de ‘Kamerclub’ in het parlement en eventuele aanhangers, die bovendien nog zonder strikte discipline en in een los verband opereerde.⁶ Het ontbreken van een moderne partijorganisatie betekende dus niet per definitie dat Schaepman geen stichter kón zijn.

Schaepman wilde – zo blijkt – wél tot een partij komen op moderne leest, in navolging van de A.R.P. In 1883 gaf hij daarvoor ook een concrete aanzet.⁷ Steun bleef uit, maar het maakte hem wel tot een ‘stichter van het idee’. Bovendien zei hij met de partij te willen zorgen dat katholieken een volwaardige plek zouden krijgen in de Nederlandse samenleving.⁸ Dat sloot naadloos aan bij de derde reden: de sterk verzuilende geschiedschrijving. Historici speelden vanaf de negentiende eeuw een actieve en soms bewuste rol bij de identiteitsvorming van (deel)groepen in de maatschappij. Zo schreef Willem Nuyens (1823-1894), de grondlegger van de katholieke historische traditie, een ‘alternatieve’ vaderlandse geschiedenis om ‘een wij-gevoel te scheppen’ voor de katholieken. Volgens Schaepman zou hij de katholieken er zelfs mee hebben verteld ‘wie zij waren’.⁹

Schaepman had (voor zijn nagedachtenis) het geluk dat hij de generatie na hem mee had. Politici als minister J.P. Aalberse en fractievoorzitter Willem Nolens steunden zijn (voor zijn tijd) progressieve ideeën én de oprichting van een eigen katholieke partijorganisatie.¹⁰ Zijn strijd was daarmee ook die van hen. ‘Een redenaar met koper in de stem en met dien koperen kop’, heette Schaepman in de lyrische en haast hagiografische *studie* van medestander en collega-priester Alfons Ariëns uit 1889.¹¹ Woorden die Ruijs woordelijk herháalde bij het monument in 1927.¹² Het verhaal van de emancipatie en emancipator vielen samen. Het standbeeld getuigt ervan, maar ook de Schaepman

⁴ J. Romein en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (9e herziene druk; Amsterdam: Querido; 1971) 784; L.J. Rogier, ‘Volbloed Brabander ‘krachtens de theoriën van Blut und Boden’’, in: J. Witlox, *Schaepman als staatsman I* (Amsterdam: Urbi et Orbi, 1960) VII-XXXXVII, aldaar XXXVIII; Gerard Brom, *Schaepman* (Haarlem: Erven F. Bohn N.V., 1936) 203.

⁵ A. Ariëns, *Dr. H.J.A.M. Schaepman. Een studie* (Haarlem: Koppers & Laurey, 1889) 23.

⁶ J. A. Bornewasser, ‘De katholieken van Nederland en hun politieke partij. Verschuivingen in de argumenten pro’, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 32 (1990) 183-215, aldaar 184.

⁷ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag: Pax, 1953), 356.

⁸ Schaepman, H.J.A.M., *Een katholieke partij. Proeve van een Program* (Utrecht: Wed. J.R. van Rossum, 1883) 1.

⁹ A.Th. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn ‘nationale’ geschiedschrijving* (Hilversum: Verloren, 2002) 25, 59.

¹⁰ J. A. Bornewasser, ‘Schaepman, ultramontaan en christen-democraat’, in: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar van de Theologische faculteit Tilburg* (Amsterdam: Van Soeren, 1989) 284-188 aldaar 287.

¹¹ A. Ariëns, *Dr. H.J.A.M. Schaepman. Een studie* (Haarlem: Koppers & Laurey, 1889) 5.

¹² *Nieuwe Venlosche Courant*, 12 augustus 1927, blad 2.

postzegel uit 1936. Doordat ook de geschiedschrijving tot het laatste kwart van de twintigste eeuw verzuild is gebleven, bleef dat beeld lang intact.¹³

Paradoxaal is niet alleen het beeld van een stichter zonder échte partij, maar ook dat hij lange tijd allesbehalve onomstreden was binnen Katholieke kringen. ‘Waar hij bij zijne geboren medestanders vooreerst geen waardering, zelfs tegenkating vond, daar wist hij van geen weifelen of wankelen. Hij hield vol en alleskens begon het te ‘daghen in het Oosten’’,¹⁴ schrijft Ariëns wat optimistisch in 1889. Maar dat ‘dagen’ gebeurde pas later. Schaepmans positie als leider en stichter vestigde zich pas algemeen in de jaren na zijn dood.¹⁵

De werken van Schaepmans (katholieke) biografen Persyn en Witlox sluiten aan bij de verzuilde geschiedsvorming.¹⁶ Zijn handelen als leider en emancipator valt bij hen samen met de strijd voor katholieke erkenning binnen de maatschappij. Persyn heeft als eerste biograaf zoveel mogelijk brieven en aantekeningen opgespoord en al doende de basis gelegd voor het huidige Schaepman-archief in het Katholiek Documentatie Centrum van de Radboud Universiteit. Veel heeft hij echter niet kunnen traceren, omdat Schaepman zijn persoonlijke archief – naar verluid twee kisten vol brieven en aantekeningen – testamentair heeft laten verbranden.¹⁷ Persyn stopte na drie delen in het jaar 1880-1881. Daarna is Witlox min of meer als opvolger verder gegaan.

Die deed het iets anders. Aan het begin van zijn drieluik bestempelt Persyn al als ‘grote Schaepman-vereerder’¹⁸ en hij is kritisch naar een aantal trekken van Schaepman. Zo bespeurt hij een achterdochtige houding in Schaepmans overgebleven brieven die samenvalt met een angst voor ‘jaloezie’.¹⁹ Toch stelt ook hij de belangen van Schaepman gelijk met die van de katholieke emancipatie. Wanneer ook hij constateert dat Schaepman botst met zijn partijgenoten, verklaart hij:

¹³ P. de Rooy, ‘Voorbij de verzuiling?’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 45-57, aldaar 56; Piet de Rooy, ‘Inleiding’, in: J. Vis, W. Janse eds., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853: actie en reactie* (Hilversum: Verloren, 2002) 6-16, aldaar 9-10.

¹⁴ A. Ariëns, Dr. H.J.A.M. Schaepman. Een studie (Haarlem: Koppers & Laurey, 1889) 21.

¹⁵ H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002) 63.

¹⁶ Persyn, J., Dr. Schaepman II (Utrecht: het Centrum, 1916); Persyn, J., Dr. Schaepman III (Den Haag: Roebert, 1927); Brom, G., Schaepman (Haarlem: Erven F. Bohn N.V., 1936); Witlox, J., Schaepman als staatsman Dln. I-III (Amsterdam: Urbi et orbi, 1960); Wely, J. van, Schaepman. Levensverhaal (Bussem: Paul Brand, 1952). Romein, Jan en Annie Romein, *Erfaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (9e herziene druk; Amsterdam: Querido, 1971).

¹⁷ J.A. Bornewasser, ‘Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman’, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* D1 49 (7) (1986) 3-40, aldaar 4.

¹⁸ J. Witlox, *Schaepman als staatsman I* (Amsterdam: Urbi et orbi, 1960) 1.

¹⁹ J. Witlox, *Schaepman als staatsman I* (Amsterdam: Urbi et orbi, 1960) 46.

*'Verschil van mening kòn haast niet uitblijven. Schaepman was nu eenmaal zijn tijdgenoten vóór èn in inzicht èn in durf, om overeenkomstig dat inzicht te handelen, en ging daarbij te werk met een forsheid, die noodzakelijk tot een conflict moest leiden.'*²⁰

De botsingen zijn bij Witlox voornamelijk het resultaat van de kortzichtigheid van zijn katholieke tegenstanders en de soms tekort schietende tact aan de kant van Schaepman. Dat maakte hem volgens hem in zeker opzicht zelfs tot een tragische held.²¹ In andere biografische schetsen wordt ook niet duidelijk wáártegen zijn tegenstanders zich nu precies wel en niet verzetten en zelfs wat Schaepman – buiten het formuleren van politieke betogen en zienswijzen – nu concreet had bijgedragen en de samenwerking die er wél was. Zo was er buiten zijn initiatief in 1891 een Kamerclub opgericht en kwam er in 1897 een (beknopt) programma.²²

Van der Hoek merkt daarom terecht op in zijn recentere boek over het katholieke Tweede Kamerlid Leopold Haffmans (1826-1896): 'Verwijzingen naar de rechtervleugel van de katholieke Kamerleden (...) werden – in de traditie Rogier – lange tijd alleen gebruikt om aan te tonen hoeveel tegenwerking de 'vooruitziende' Schaepman van 'conservatieve relicten in het Zuiden' ondervond.'²³

Pas met de ontzuiling komt er echt ruimte voor nuancering op dat vlak. 'Zelfs zal het een objectief historicus moeilijk vallen Schaepman werkelijk als de oprichter van de katholieke partij te zien, ook al gaat men van de vóóronderstelling uit, dat er zonder Schaepmans ijveren nooit een katholieke partij tot stand zou zijn gekomen',²⁴ schrijft historicus en voormalig KVP-voorzitter Joop Gribling in 1976. Die haast zich er wel bij te zeggen dat met zijn kritische opmerkingen niet als 'aanval op de grootheid van Schaepman' is bedoeld.²⁵

Wie afvraagt welke betekenis Schaepman nu werkelijk heeft gehad voor de politieke samenwerking van de katholieken in zijn tijd en de (politieke) emancipatie van het katholieke volksdeel, vind niet gemakkelijk een antwoord. Het verhaal van katholieke emancipatie met zijn bijbehorende leider(s) was het uitgangspunt van de verzuilde geschiedenissen en stond op zichzelf niet ter discussie. Jos van Meeuwen spreekt zelfs over 'een reductie van de geschiedschrijving van de katholieke partijvorming tot ideeëngeschiedenis met een sterk finalistisch karakter'.²⁶

²⁰ J. Witlox, *Schaepman als staatsman I* (Amsterdam: Urbi et orbi, 1960) 113.

²¹ Witlox, *Schaepman als staatsman I* (Amsterdam: Urbi et orbi, 1960) 114.

²² R. van der Hoek, *'Limburgs groote mond'. De politicus en journalist Mr. Leopold Haffmans (1826-1896)* (Venlo, 2005) 211, 219.

²³ R. van der Hoek, *'Limburgs groote mond'. De politicus en journalist Mr. Leopold Haffmans (1826-1896)* (Venlo, 2005) 12.

²⁴ J.P. Gribling, 'Uit de geschiedenis van de RKSP', *Politiek perspectief* 5 (1976) 3-64, aldaar 4.

²⁵ J.P. Gribling, 'Uit de geschiedenis van de RKSP', *Politiek perspectief* 5 (1976) 3-64, aldaar 11.

²⁶ Jos van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht, 1897-1929* (Hilversum: Verloren; 1998) 15.

Na de verzuiling is weinig systematisch onderzoek gedaan naar Schaepman en de verhouding met de overige katholieken. Bornewasser heeft wel een aantal artikelen aan het onderwerp gewijd, die vooral ingaan op de verhoudingen tussen kerk en politici en de stappen naar de formele oprichting van een katholieke partij.²⁷ Hij kijkt daarbij alleen niet naar de cruciale samenwerking van de katholieken onderling in de Tweede Kamer en waar hij melding maakt van het verzet onder hen tegen Schaepman, breekt hij niet helemaal met de katholieke historische traditie en spreekt van 'apathie en lijdelijk verzet' en zegt dat Schaepman een 'ang' had naar 'het conflictueuze'.²⁸ Daarmee volgt hij Witlox die aan het begin van zijn drieluik constateert: "Het is het tragische in de Schaepman-figuur, dat zijn geweldige kwaliteiten van overigens haast onvermijdelijke eigenaardigheden vergezeld gingen, die hem zelf maakten tot een hindernis voor hetgeen hij als grondslag voor heel zijn politiek volstrekt nodig had: politieke eenheid van Neerlands katholieken."²⁹

Verder zijn er boeken verschenen die ingaan op de verhouding van Schaepman met de arbeiderskwesties rond 1900,³⁰ de evenredige vertegenwoordiging,³¹ en zijn relaties tot de hoofpersonen van recente biografieën.³² Tot slot zijn er boeken over Schaepmans jaren als redacteur bij *De Tijd* (van 1870 tot 1883) en *Het Centrum* (1884-1903) geschreven, die vanaf 1880 samenvielen met zijn politieke activiteiten in de Kamer.³³ Die geven een interessant inzicht in het rollenspel van de katholieke kranten (en de tegenstand die Schaepman van *De Tijd* en *De Maasbode* ondervond).

²⁷ Bornewasser, J. A., 'De katholieken van Nederland en hun politieke partij. Verschuivingen in de argumenten pro', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 32 (1990) 183-215; Bornewasser, J.A., 'Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* Dl. 49 (7) (1986) 3-40; Bornewasser, J.A., 'Denkbeelden over christen-democratie in Katholiek Nederland. Verschuivend begrip en veranderende werkelijkheid 1892-1973', *Trajecta* 3 (1994) 131-154; Bornewasser, J. A., 'Schaepman, ultramontaan en christen-democraat', in: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar van de Theologische faculteit Tilburg* (Amsterdam: Van Soeren, 1989) 357-361; Bornewasser J. A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor de geschiedenis* 85 (1982) 577-604; Bornewasser, J. A., 'De 'open' katholiciteit van Paus Leo XIII en zijn 'bisschop in politici' Schaepman', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, W. Frijhoff en M. Hiemstra eds., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur* (Tilburg: Gianotten 1986) 378-392.

²⁸ J. A. Bornewasser, 'Schaepman, ultramontaan en christen-democraat', in: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar van de Theologische faculteit Tilburg* (Amsterdam: Van Soeren, 1989) 284-188 aldaar 287.

²⁹ J. Witlox, *Staatsman* I, 114.

³⁰ J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht, 1897-1929* (Hilversum: Verloren, 1998).

³¹ Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2004).

³² R. van der Hoek, *'Limburgs groote mond'. De politicus en journalist Mr. Leopold Haffmans (1826-1896)* (Venlo 2005). J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam: Boom 2006). A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum: Verloren 2002).

³³ H. Vermeulen, *De Maasbode. De bewogen geschiedenis van 'de beste courant van Nederland'* (Zwolle: Waanders, 1994); N. Schrama, *Dagblad de Tijd 1845-1974* (Nijmegen: Valkhof Pers 1996); R. van Breukelen,

In meer algemene literatuur over (het einde) van de negentiende-eeuwse politiek, wordt ook kort stilgestaan bij Schaepman. Ido de Haan schrijft dat vooral de Zuidelijke katholieken niet met Schaepman mee konden gaan, omdat zij conservatiever standpunten innamen, bijvoorbeeld met betrekking tot de vervanging van de dienstplicht en de invoering van de leerplicht (Schaepman vóór, zij tégen).³⁴ Te Velde voegt daaraan toe dat de Zuidelijke katholieken politiek eerder zagen als een zaak van lokale belangenbehartiging.³⁵ Toch is en blijft het vooralsnog de vraag waarom de *Proeve* een mislukking werd, waarom katholieke samenwerking niet eerder dan 1926 echt van de grond kwam en of dat aan Schaepman lag en wat er dan wél voor zorgde dat de ‘katholieke fractie’ voor het eerst een regering kon ondersteunen mét de antirevolutionairen in 1888, ondanks aanvankelijke scepsis van protestantse zijde.³⁶

Uit Van der Hoeks werk blijkt dat Haffmans aanvankelijk juist veel op had met Schaepman en bovendien speelt de meeste (sociale) wetgeving waar Schaepman over botste met de conservatieve katholieken pas in de jaren 1890 (1891 afschaffing vervanging bij dienstplicht, 1901 leerplicht, 1894 uitbreiding kiesrecht). Tot slot is het de vraag óf Schaepman de eenheid wel ‘gedurig’ in de weg zat als dat de Zuidelijke Kamerleden ongeacht tegen (verbindende) samenwerking waren en hun onafhankelijkheid tegen geen enkel beding wilden prijsgeven.

Deze scriptie beoogt de ‘Schaepmanparadox’ in een verhelderend perspectief te zetten. Het zijn er – resumerend – eigenlijk twee. Aan de ene kant die van het beeld van Schaepman als stichter, vóórdát er van een werkelijke stichting sprake was. De tweede is – in de woorden van Bornewasser – het ‘eenheid-belemmerend optreden’ van ‘de politieke eenmaker’, ‘paradoxaal genoeg maar waar’.³⁷ Op sommige plekken wordt wel gehint waar de hulde voor Schaepman nou concreet op valt terug te brengen, al is het zoeken. Zo noemt Willem Nolens Schaepman in een toespraak ‘de pionier die de openbare meening heeft bewerkt voor eene Christelijk-sociale politiek.’³⁸ Dus als iemand die door daden of woorden latere geesten rijp wist te maken voor zijn idealen. Ariëns voert in 1889 (dus

Het centrum tussen kromstaf en publiek schandaal 1884-1932. Een perskwesitie in het centrum des lands met aanzienlijken verliezen én verliezers (Baarn: Bosch & Keuning 1993).

³⁴ I. de Haan, *Beginsel van leven en wasdom. De constitutie van Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003), 185.

³⁵ H. te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917’, in: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde eds., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam: Sun, 1999) 99-175, aldaar 124.

³⁶ Johan van Zuthem, *‘Heelen en halven’. Orthodox-protestantse voormannen en het ‘politiek’ antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum: Verloren, 2001).

³⁷ J. A. Bornewasser, ‘De katholieken van Nederland en hun politieke partij. Verschuivingen in de argumenten pro’, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 32 (1990) 183-215, aldaar 195; vgl. J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht, 1897-1929* (Hilversum: Verloren, 1998) 76; P. A. Diepenhorst, ‘Dr. Schaepman in de politiek’, *Antirevolutionaire staatkunde* 13 (1939) 221-264, aldaar 221.

³⁸ Toespraak Dr. Nolens, Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, Verzameling H.J.A.M. Schaepman (329), inv. nr. 536.

ruim voor de dood van Schaepman) één 'reuzenwerk' aan die hij gelijkstelde aan de emancipatie op politiek vlak: de grondwetswijziging van 1887 en de overwinning van 'rechts' die erop volgde.³⁹ Daarmee werden de antirevolutionairen en katholieken (en conservatieven) bedoeld. Daardoor bestond het land niet langer uit 'twee derde' en telden katholieken electoraal mee.

Een ander succes is de samenwerking met de antirevolutionairen, al is onduidelijk hoe Schaepman zich daar precies toe verhiel. In de periode 1888-1891 kwam het tot een eerste coalitieregering in de vorm van het kabinet Mackay, het eerste coalitiekabinet van het land bovendien. Later volgde het kabinet Kuyper (1901-1905). Die eerste coalitieregering kwam tot een voorlopige oplossing van de schoolkwestie die tot die tijd de politiek verlamde (1889), maar ook op zichzelf droeg de samenwerking bij aan het vervullen van de emancipatoire doelstellingen van Schaepman: Samenwerking met de orthodox-protestantse antirevolutionairen betekende de impliciete erkenning van elkaars plaats in de Nederlandse samenleving. Ondertussen was er ook veel verzet tegen aan beide zijden tegen de samenwerking. Jeroen Koch spreekt in dit verband treffend van 'een liaison waarin gevoelens van vervreemding en verwantschap, politieke opportuniteit en het besef van lotsverbondenheid, weersin en waardering om voorrang streden.'⁴⁰

Aan wie vooral dat eerste kabinet is toe te schrijven is minder duidelijk. Romein noemt het 'zonder veel overdrijving Schaepmans ministerie'.⁴¹ Witlox en Rogier houden het erop dat de 'coalitiegedachte' niet zozeer 'aan één persoon valt toe te schrijven, maar wel aan welke zijde: de Katholieken'.⁴² Kossmann en Blom constateren dat er daarbij veel van de katholieken is gevraagd.⁴³ Toch wijzen onderzoekers van de antirevolutionaire kant op het belang van de antirevolutionaire leider in de Kamer, A.F. de Savornin Lohman (1837 – 1924). Die zou met Schaepman ook Kuyper hebben overtuigd.⁴⁴

In hoeverre Schaepmans politieke handelen in het parlement heeft bijgedragen aan het tot stand komen én het behoud van de politiek samenwerking tussen katholieke en antirevolutionaire leden van de Tweede Kamer, in de periode 1880-1888, dát is de onderzoeksvraag van deze scriptie. Ook

³⁹ A. Ariëns, *Dr. H.J.A.M. Schaepman. Een studie* (Haarlem: Koppers & Laurey, 1889) 23-24.

⁴⁰ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2006) 23.

⁴¹ Jan Romein en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (9^e herziene druk; Amsterdam: Querido, 1971) 790.

⁴² J. Witlox, *Schaepman als staatsman I* (Amsterdam: Urbi et orbi; 1960) 113; L. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag: Pax, 1953) 351.

⁴³ Ernst Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980 I* (Amsterdam: Agon; 1986) 292. H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in: H. Blom en E. Lamberts eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (5e herziene druk; Amsterdam: Prometheus Bert, 2014 Bakker) 381-451, aldaar 404.

⁴⁴ J. C. Rullmann, 'Het ontstaan der coalitie tusschen rechtse partijen', *Antirevolutionaire staatkunde* 3 (1929) 113-148 263; J. van Zuthem, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum: Verloren, 2001) 107; J. de Bruin, *Het sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (Hilversum: Verloren, 2011) 55.

met het oog om te bezien in hoeverre het tot stand brengen van samenwerking én de eruit voortvloeiende resultaten eigenlijk zijn verdienste zijn geweest.

Het onderzoek is gericht op de parlementaire handelingen van Schaepman in die periode. Daarnaast is gebruik gemaakt van archiefmateriaal van De Savornin Lohman, waarin tientallen brieven van Schaepman zijn bewaard en het Schaepman archief in Nijmegen.

In het eerste hoofdstuk komt de beginperiode van Schaepmans Kamerlidmaatschap aan de orde. Die loopt van 1880 tot aan het uitbrengen van zijn *Proeve* in 1883, waarin hij oproept tot de vorming van een katholieke partij én samenwerking met de antirevolutionairen. Wat hij in een positie om zo'n voorzet te maken en wat had hem in die positie gebracht? Het tweede hoofdstuk gaat vervolgens in op de verhouding van Schaepmans politieke stellingnamen tot die van zijn antirevolutionaire en katholieke collega's in de Kamer tot 1888. Sloot hij zich aan bij antirevolutionairen of de Katholieke meerderheid? Tot slot kijk ik in het laatste hoofdstuk naar de manier waarop Schaepman de samenwerking tussen katholieken antirevolutionairen juist versterkte of belemmerde. Zo kan het parlementaire handelen ook in perspectief worden geplaatst.

Te midden van de brieven, naamkaartjes en aantekeningen bevindt zich in het Schaepman-archief ook de zegelring van de priester-politicus. Erop leesbaar is de wapenspreuk: *credo pugno*, 'ik geloof, ik strijd'.⁴⁵ Deze scriptie beoogt voor de lezer een stukje van de nevelsluier rond de Schaepman-paradox op te lichten en duidelijk te maken hoe het 'credo' zich tot het 'pugno' verhoudt en of Ariëns gelijk had dat Schaepman zijn gelijk kreeg in 1889 en 'alleskens begon het te dagen'.

⁴⁵ Lakstempel, Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, Verzameling H.J.A.M. Schaepman (329), inv. nr. 617.

Op 11 oktober 1983 schaarde een bescheiden menigte zich opnieuw rond de robuuste beeltenis van Dr. Herman Schaepman in Tubbergen. Na een eucharistieviering en een muzikaal eerbetoon van de plaatselijke Dr. Schaepmanharmonie, hielden achtereenvolgens de burgemeester, historicus J.A. Bornewasser en enige kopstukken van het CDA een redevoering over de man die naast hen in bronzen toog op het sokkel staat.⁴⁶ De datum is niet toevallig. Honderd jaar eerder, in 1883, verscheen *Een katholieke partij. Proeve van een program*.⁴⁷ 'De hoeksteen van de politieke eenwording', heette het pamflet van de hand van 'de Doctor' in het tentoonstellingsboekje van de Dr. Schaepmantentoonstelling uit 1986.⁴⁸ De plechtigheid in 1983 onderschrijft in dezelfde mate de importantie van het opstel.

Toch mag de *Proeve* als basis voor een katholiek partijprogramma geen onverdeeld succes heten. Reacties uit de katholieke kring waren merendeels afwezig of in een enkel geval zelfs negatief.⁴⁹ De 'Nota' van Schaepmans eminente collega Carel van Nispen tot Sevenaer (1824-1884) van zes maanden later,⁵⁰ kon op meer bijval rekenen. Daarin betoogde de vooraanstaande katholiek Van Nispen dat grondwetherziening onnodig en onwenselijk was. De katholieke krant *De Maasbode* noemde het specifiek wél een 'katholiek program' (ook al was dát niet als program opgesteld).⁵¹ Zo bezien lijkt Schaepmans aanzet uit 1883 vooral een proeve van ambitie te zijn geweest. Een pleidooi voor een gemeenschappelijk optreden in de politiek met katholieke landgenoten en tegelijk een – in politiek opzicht – flirterige knipoog naar de antirevolutionaire partij:

*'Daarom willen zij [de katholieken; red.] een staatkundig program (...), dat het niet plaatst tegenover protestanten, maar tegenover liberalen en conservatieven, (...) dat anti-revolutionair is in merg en been, maar zijn oorsprong niet verraadt'*⁵²

⁴⁶ Programma en redevoering "In het voetspoor van Dr. Schaepman" van P.H. van Zeil 11-10-1983, Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen, Verzameling H.J.A.M. Schaepman (329), inv. nr. 537.

⁴⁷ H.J.A.M. Schaepman, *Een katholieke partij. Proeve van een Program* (Utrecht: Wed. J.R. van Rossum, 1883).

⁴⁸ *Dr. Schaepman in woord en beeld*. Dr. Schaepmancentrum (Kampen: H.J. Kok, 1986) 77.

⁴⁹ Schrama, *Dagblad de Tijd*, 128; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 488; Van der Hoek, 'Limburgs groote mond', 166; Bornewasser, 'Schaepman, ultramontaan en christen-democraat', 287; Witlox, *staatsman I*, 247, 251.

⁵⁰ Verslag der staatscommissie benoemd bij Koninklijk besluit van 11 mei 1883 om te onderzoeken van welke bepalingen der grondwet herziening noodzakelijk en thans raadzaam is ('s Gravenhage: Van Weelden en Mingelen, 1884), 52-63.

⁵¹ Witlox, *staatsman I* (Amsterdam: Urbi et orbi; 1960) 289.

⁵² Schaepman, *Proeve van een program*, 8.

Behalve ambitieus was Schaepman in 1883 ook betrekkelijk jong: 39 jaar en nog geen drie jaar Kamerlid. Ter vergelijking: de 69-jarige Van Nispen zat al ruim tien jaar in de Kamer, zijn vader zat er voor hem en Katholieke Kamerleden als Leopold Haffmans en Christiaan Heydenrijck hadden al sinds de jaren '60 zitting in 's lands Raadzaal'.⁵³ Alhoewel hij zich met zijn 'Proeve' niet gelijk aan het hoofd stelde van alle katholieke Kamerleden, eiste hij er indirect wel een prominente positie mee op in de katholieke politiek.

Bornewasser heeft de Proeve eens omschreven als een 'solistisch antwoord op wat in Rome zo vurig werd begeerd', namelijk katholieke politieke samenwerking.⁵⁴ Gezien de gebrekkige reactie lijkt dat zeker niet misplaatst. Toch roept het de vraag op welke ontwikkelingen Schaepman ertoe hebben geleid zich als leidsman te willen ontpoppen van de katholieke partij(vorming). Hoe verhoudt Schaepmans positie in de Kamer zich in de beginperiode van zijn Kamerlidmaatschap tot het uitbrengen van zijn 'Proeve' in 1883?

1.1 Toewijding

'Het is een dichter!', zou Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) hebben uitgeroepen toen hij in 1866 uit een stapeltje ingestuurde schrijfsels één gedicht las dat hem wérkelijk bekoorde.⁵⁵ Thijm was een beroemde katholiek in die dagen, auteur en daarnaast oprichter van het tijdschrift *Dietsche Warande* en de *Volks-Almanak voor Nederlandsche Katholieken*. Aanleiding voor zijn juichkreet was het gedicht van de 22-jarige Herman Schaepman, destijds nog student op het seminarie. Het lofdicht heette 'De Paus':

*'De Paus! Op hem alleen, het aspunt dezer aarde,
Rust vrijheid, rede en recht, en deugd en mensenwaarde.'*⁵⁶

Thijm zorgde datzelfde jaar nog voor publicatie, hoewel - op Schaepmans verzoek - wel anoniem.⁵⁷ In zijn voorwoord drukte Thijm zijn enthousiasme uit over de jonge dichter: 'De ongenoemde dichter (...) belooft een cierraad der katholieke kerk van Nederlanden te worden.'⁵⁸ Na publicatie kwam Schaepman op bezoek: het begin van een vriendschap en een bijbehorende correspondentie. En Thijm was niet de enige bekende katholiek met wie Schaepman in contact trad.

⁵³ Schaepman, *Proeve van een program*, 64

⁵⁴ Bornewasser, 'Curiale appreciaties', 16.

⁵⁵ Van Wely, *Levensverhaal*, 48.

⁵⁶ (H.J.A.M. Schaepman), *De paus. Een gedicht* (Amsterdam: Van Langenhuysen, 1866) 6.

⁵⁷ Witlox, *staatsman* I, 12.

⁵⁸ (Schaepman), *De paus*, 3.

In 1868 ontmoette hij Willem Nuyens (1823-1894), de 'vader van de katholieke vaderlandse geschiedschrijving'.⁵⁹ Hij schreef onder meer over de Nederlandse opstand tegen Spanje en schetste een alternatieve geschiedenis voor de vaderlandse historie die eigen natie in de negentiende eeuw vaak een overwegend 'protestants' karakter gaf.⁶⁰

Nog belangrijker voor Schaepmans verdere carrière was zijn ontmoeting met Josse (Judocus) Smits (1813-1872), oprichter en hoofdredacteur van het grootste (en destijds enige nationale) katholieke dagblad: *De Tijd*.⁶¹ In de zomer van 1867 was Schaepman tot priester gewijd, korte tijd later kreeg hij een aanstelling in het Utrechtse Catharijnehuis, waar hij verantwoordelijk was voor de ziekenzorg. Daar ontmoette hij Smits.⁶² Hij wenste naar Rome te kunnen vertrekken om doctor te worden in de theologie. Met de toestemming van zijn neef, mgr. A.I. Schaepman, die in 1868 tot aartsbisschop van Utrecht was gewijd, kon hij vertrekken.⁶³ De jonge Schaepman bekende voorafgaand (en ná) zijn reis aan Nuyens dat hij graag journalist zou worden.⁶⁴ Smits gaf hem de ruimte verslag te doen van zijn verblijf in de pauselijke residentie en met name ook van het (eerste) Vaticaan Concilie dat in 1870 werd gehouden. Nog in 1869 promoveerde Schaepman en werd hij 'doctor' na een schriftelijke én een mondeling examen.⁶⁵

In het najaar, na in 'brieven' verslag te hebben gedaan van het uitroepen van de pauselijke onfeilbaarheid op dogmatisch terrein op het concilie (18 juli 1870) vertrok hij weer naar Nederland. Smits was dusdanig tevreden met zijn 'Romeinse brieven' dat Schaepman voor het dagblad mocht blijven schrijven, al snel als redacteur.⁶⁶ Bovendien kreeg hij – eenmaal doctor – óók een aanstelling als hoogleraar aan het Grootseminarie Rijsenburg te Driebergen.⁶⁷ Hij doceerde er voornamelijk kerkgeschiedenis. Gedurende zijn hele verdere leven zou hij ook blijven dichten.

Teken aan de wand voor zijn rijzende ster binnen katholieke kringen was zijn deelname aan de 'Parkmeeting' in 1871 te Amsterdam.⁶⁸ Ter ere van het 25-jarige pontificaat van Pius IX spraken verschillende bekende katholieken een publiek van ongeveer vijf duizend man toe. Onder hen bevonden zich ook enkele Tweede Kamerleden: Zo spraken ook Leopold Haffmans, Carel van Nispen tot Sevenaer en Herman des Amorie van der Hoeven de menigte toe. Maar ook niet-politici als

⁵⁹ Van Wely, *Levensverhaal*, 62; A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum: Verloren, 2002) 11.

⁶⁰ P. Geyl, 'Noord-Nederlands nationaliteitsbesef', in: G. A. M. Beekelaar, J. H. C. Blom, M. van der Bijl e.a. eds., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag: Martinus Nijhoff; 1975) 17-33, aldaar 27.

⁶¹ Schrama, *De tijd*, 101-104.

⁶² Van Wely, *Levensverhaal*, 72.

⁶³ Witlox, *Staatsman* I, 14.

⁶⁴ Van der Zeijden, *Nuyens*, 304.

⁶⁵ Persyn, *Dr. Schaepman* I, 427; Witlox, *Staatsman* I, 19.

⁶⁶ Schrama, *De Tijd*, 104.

⁶⁷ Brom, *Schaepman*, 13; Witlox, *Staatsman*, 25.

⁶⁸ Persyn, *Dr. Schaepman* II 174-187; Witlox, *Staatsman* I, 57; Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 52.

Alberdingk Thijm en neef Mgr. Schaepman hielden een rede. De bijdrage van de jonge Schaepman was – in de lovende bewoordingen van zijn eerste biograaf Persyn – ‘een triomfrede’.⁶⁹ Voor een 27-jarige priester had hij in katholieke kring in ieder geval al een aardige positie weten te bereiken.

1.2 De antichambre van het parlement

Wanneer en – bovenal – waardóór de politieke belangstelling van Schaepman precies is gewekt is niet met zekerheid te zeggen. Witlox verbindt het politieke engagement met de aanloop naar de verheugde schoolstrijd tegen het eind van de jaren 1870 en de entree van twee hoofdrolspelers in die strijd op het politieke toneel: De eerste was antirevolutionair voorman Abraham Kuyper, oprichter van *de Standaard* in 1872 en Kamerlid van 1874 tot 1877. De ander was Jan Kappeyne van de Coppello (1822-1895), vanaf 1876 optredend als liberaal ‘leader’ in het parlement en later voorman en naamgever van het kabinet of ‘ministerie’ van 1877 tot 1879. Dat voert in 1878 een nieuwe schoolwet in, die strengere - en kostbaardere – regels stelt. Nadelig voor de confessionele vrije scholen, die geen subsidie krijgen van de staat, maar waarvoor de regels ook gelden.⁷⁰ De interesse om deel uit te maken van het politieke bestel lijkt in ieder geval ná de jaren 1870 al te zijn gewekt. Zo schrijft hij aan Nuyens in 1871 over het Kamerlidmaatschap: ‘Niets spijt mij meer, dan dat ik het nooit worden kan. Daar!’⁷¹

Deze – zeker voor Schaepman – wat pessimistische aandoende ontboezeming had alles te maken met de grondwet van 1848. Die sloot geestelijken en ‘bedienaren van de godsdienst’ krachtens artikel 91 uit van het Lidmaatschap van de Staten-Generaal. Nu was W.R. baron van Hoëvell in 1849 al als predikant tot de Kamer toegetreden,⁷² maar in tegenstelling tot katholieke ‘bedienaren van godsdienst’ konden protestanten het dominee-ambt neerleggen; priesters waren daartegen gewijd voor het leven en bleven geestelijke.

Schaepmans interesse voor politieke en maatschappelijke kwesties lijkt er weinig onder te hebben geleden. Zo richt hij in 1871 met Nuyens het blad *De Wachter* – later *Onze Wachter* – op.⁷³ Daarin wilde hij aanvankelijk ook ruimte maken voor een politieke rubriek waarin verslag werd gedaan van het optreden van de katholieke Kamerleden. Zo schreef Christiaan Heydenrijck op uitnodiging van Schaepman in 1872 een artikel over het werk van de katholieke ‘fractie’ in de

⁶⁹ Persyn, *Dr. Schaepman* II 178.

⁷⁰ Witlox, *Staatsman* I, 37, 66-7.

⁷¹ Witlox, *Staatsman* I, 53.

⁷² J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2008) 173.

⁷³ Witlox, *Staatsman* I, 44; Van der Zeijden, *Nuyens*, 304, 310.

Tweede Kamer, die sinds de val het kabinet Heemskerk in 1868 zo nu en dan vergaderde.⁷⁴ Na de dood van hoofdredacteur Smits in 1872 trad Schaepman bovendien toe tot de nieuwe, vierkoppige, hoofdredactie en als zodanig zou hij regelmatig commentaar leveren op actuele maatschappelijke ontwikkelingen.⁷⁵

Priester of niet, de doctor belandde uiteindelijk toch in het parlement en niet in onbelangrijke mate dankzij de inzet van katholiek Kamerlid Haffmans. Die was naast Kamerlid lange tijd ook redacteur van het *Venloosch Weekblad*. Het was in die tijd niet ongebruikelijk politieke en journalistieke functies naast elkaar uit te oefenen, zeker wanneer men niet – zoals Abraham Kuyper – op al te veel bijval hoefde te rekenen van de liberale persorganen zoals het *Algemeen Handelsblad* of de *Arnhemsche Courant*. Zo tekende journalist B. Blok later op dat Haffmans ‘door alle journalisten’ werd genegeerd.⁷⁶ De man in kwestie gaf publiekelijk aan welk nut zijn ‘krantje’ diende op kenmerkende, spottende toon:

‘Ik heb volstrekt geen zekerheid dat mijne stem (...) tot het volk zal doordringen, want dat hangt af van de heeren verslaggevers (...) zonder die gunst (...) is een lid der Kamer een verloren man, ja! Dood en begraven, indien hij niet, zoo als ik, er een courantje op nahoudt, om althans zijn eigen kiezers op de hoogte te houden.’⁷⁷

‘Op de hoogte houden’ is wat bescheiden uitgedrukt. Haffmans informeerde zeker, maar net als veel andere kranten – zoals *de Standaard*, *de Tijd* en *het Algemeen Handelsblad* – werden de kolommen ook rijkelijk gevuld met politiek en maatschappelijk commentaar, vaak van dezelfde betrokkenen in kwestie. Dagbladen als het *Venloosch Weekblad* hadden een duidelijk politieke kleur en werden zonder schroom ingezet om politieke boodschappen te verspreiden. Niet ten nadele van Schaepman overigens, althans niet in 1879. In zijn blad begon Haffmans in het najaar van 1879 met een reeks artikelen over de vraag of men katholieke ‘bedienaren van godsdienst’ kon onthouden wat men de protestantse herders wel toestond en voornamelijk onder welke voorwaarden.⁷⁸ Zij, zo stelde Haffmans, konden van de bisschop ontslag krijgen uit de geestelijke bediening zonder dat ze hun (passief) priesterschap neerlegden.⁷⁹

⁷⁴ Van der Hoek, *‘Limburgs groote mond’*, 149.

⁷⁵ Schrama, *De Tijd*, 101-111.

⁷⁶ B. Blok, *Veertig jaar op de publieke tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* (‘s Gravenhage: Gebr. Belinfante, 1901) 27.

⁷⁷ *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1880-1881*, 1 december 1880, 384.

⁷⁸ Van der Hoek, *‘Limburgs groote mond’*, 53.; Ariëns, *Schaepman*, 19.

⁷⁹ Witlox, *Staatsman I*, 123.

Naast zijn reeks in de krant stuurde Haffmans brieven rond naar de bisschoppen en katholieke notabelen. Deze stemden in en korte tijd later werd Schaepman ook als enige kandidaat gesteld voor een voortijdig (tussentijds) vrijgekomen zetel in het kiesdistrict Breda door de 'R.K. kiesvereniging voor het hoofddistrict Breda'. Van zijn neef en aartsbisschop kreeg hij uiteindelijk de toezegging ontslagen te worden uit de geestelijke bediening als hij zou worden gekozen.⁸⁰ In dat geval zou hij ook zijn professoraat aan het seminarie in Rijsbergen neerleggen (al bleef hij daar wel nog een aantal lessen geven). Op 6 juli 1880 stemden 1853 mensen van de circa 2000 kiesgerechtigden op hem. Er was geen tegenkandidaat.⁸¹

Maar daarmee was Schaepman nog geen Kamerlid, omdat het aan de Kamer zelf was om te bepalen of zijn toetreden wel in overeenstemming was met de grondwettelijke bepalingen. De Kamer besloot in juli 1880 dat het geval was, maar niet unaniem: met 55 tegen 14 stemmen werd tot zijn toelating besloten.⁸² De tegenstemmen kwamen van de liberalen. Definitief was de stemming daarmee niet. Tot 1886 werd de kwestie door een aantal liberale Kamerleden herhaaldelijk aan de orde gesteld en moest er opnieuw over het lidmaatschap van hun collega worden gestemd.⁸³ Overigens niet geheel uit treiterij. Kamerlid Sam van Houten – die het ondanks zijn atheïsme en liberale gedachtegoed goed met Schaepman vinden kon – schreef later over de toelating van de priester dat 'een zuiver historische interpretatie' van het uitsluitingsartikel 'tot een ander besluit had geleid.'⁸⁴ Met de grondwetsherziening van 1887 verdween de passage over geestelijken en 'bedienaren van godsdienst'.

'De redacteur van het Venl. Wkbl. [Haffmans; red.], die het schip in zee gestuurd had [toelating van priesters tot het Kamerlidmaatschap; red.], werd in warme bewoordingen herdacht als de man, die de laatste overblijfselen der plakaten verscheurd, die voor goed bres geschoten had in de barrière van het exclusivisme', schrijft Alfons Ariëns (1860-1928) in zijn werk over Schaepman.⁸⁵ Ariëns' beeld van Haffmans sluit op wat Van der Hoek in zijn proefschrift over de afgevaardigde van Boxmeer schetst.

Na in 1861 het in een verkiezingscampagne te hebben afgelegd tegen een liberaal-katholieke kandidaat, begon hij in 1863 zijn weekblad. 'Pers diende levenswekker van de publieke opinie te

⁸⁰ Witlox, *Staatsman I*, 126.

⁸¹ www.verkiezingsuitslagen.nl/voor1918.

⁸² *HTK 1879-1880*, 15 juli 1880, 1250-1251.

⁸³ *HTK 1881-1882*, 20 september 1881, 7-8; *HTK 1884-1885*, 18 november 1884, 6; *HTK 1886*, 15 juli 1886, 9.

⁸⁴ Samuel Van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Derde periode: Van den val van Kappeyne tot de Grondwetsherziening (1879-1887)* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1914) 40-41.

⁸⁵ A. M. A. J. Ariëns, Dr. H.J.A.M. Schaepman. Een studie (Haarlem: Koppers & Laurey, 1889) 19.

zijn'.⁸⁶ In zijn blad zette hij zich af tegen liberale politiek en pleitte hij voor afgevaardigden die specifiek 'katholieke' belangen zouden verdedigen. De Kamerleden zouden zich niet automatisch bij de liberalen moeten voegen, maar een afzonderlijke groep moeten vormen in de Kamer. Hij liep daarmee zelfs iets vooruit op de pauselijke encycliciek 'Quanta Cura' en de bijbehorende 'Syllabus Errorum' uit 1864, waarin het liberalisme als 'dwaling' werd veroordeeld.⁸⁷

Haffmans ontpopte zich als pleitbezorger van conservatieve politiek. Hij steunde het kabinet Van Zuylen van Nijevelt (1866-1868), ook in de verwachting dat zij de schoolwet van 1857 zouden vervangen voor een nieuwe, die meer ruimte liet aan confessionele scholen. In 1868 diende Jan Heemskerk Azn. (1818 – 1897), minister van binnenlandse zaken, een nieuwe wet in, maar het kabinet kwam al vóór behandeling ten val.

De scheiding van liberalen en katholieken in de Nederlandse politiek kreeg een extra impuls na het verschijnen van het bisschoppelijk mandement van 1868. Daarin riep de hoge geestelijkheid – teleurgesteld dat een wijziging van de schoolwet van de baan was – katholieke ouders op hun kinderen niet naar openbare, maar naar bijzondere – katholieke - scholen te laten gaan.⁸⁸ Rond dezelfde tijd werden ook de eerste Roomse kiesverenigingen opgericht. De bekendste is de provinciale kiesvereniging 'Noord-Brabant' uit 1870, mede op initiatief van voormalig minister J.B. van Son (1804-1875).⁸⁹ Het doel was voortaan geen liberale afgevaardigden naar de Tweede Kamer te sturen. In de statuten was zelf opgenomen dat zijn 'tegenstanders waren van het moderne liberalisme'.⁹⁰ Liberale politiek had aan katholieke burgers – onder andere door de grondwet van 1848 – gelijke rechten gegarandeerd, maar vanaf de jaren zestig begonnen de belangen, met name over het onderwijs, uiteen te lopen. Daarnaast speelden ook internationale ontwikkelingen een belangrijke rol. De pauselijke staat werd in 1870 opgenomen in het door liberalen geleide Italië, in Duitsland voelden katholieken zich bedreigd door de *Kulturkampf* en in hun rechten aangetast.⁹¹

Ook andere liberale besluiten vergrootten de kloof. In 1871 besloot het liberale kabinet het gezantschap bij te paus op te heffen, die had immers geen staat meer.⁹² In 1876 werden marechaussees naar Limburg gestuurd om te voorkomen dat er illegale processies werden gehouden

⁸⁶ Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 39.

⁸⁷ P. de Coninck, 'De Kulturkampf in Nederland. Over de invloed van een Duits conflict, 1870-1880', *De negentiende eeuw* 27 (2003) 173-189, aldaar 179-180.

⁸⁸ J. van den Bergh en J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796 – 1946* (Amsterdam: Bert Bakker, 2013) 404.

⁸⁹ Van Wely, *Schaepman*, 293-294.

⁹⁰ P. de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2005) 84.

⁹¹ Bornewasser, 'Curiale appreciaties', 13-14; De Coninck, *Een les uit Pruisen*, 384.

⁹² Van den Bergh en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 405.

door geestelijken. Volgens de wet was belijdenis van godsdienst in de openbaarheid niet toegestaan.⁹³

De Noord-Brabantse kiesvereniging en Haffmans in Limburg maakten jacht op liberale kandidaten en steunden 'katholieke' kandidaten. Met succes, want in 1877 werden er geen 'liberaal-katholieken' meer gekozen. Baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky was in tot 1880 de laatste die er zitting had, maar niet zonder openlijk afstand te nemen van liberale politiek bij de verkiezingen in 1871.⁹⁴

De vraag dient zich aan met welk doel Haffmans zich inzette om de weg voor Schaepman vrij te maken. Was het op zichzelf een symbolische daad: zorgen dat priesters net als predikanten zitting mochten nemen in de Kamer? Van der Hoek suggereert dat Haffmans in de jonge priester een uitstekende leider zag voor de katholieken in het parlement. Zelf zou hij daartoe te weinig steun genieten, maar een populaire getalenteerde jongeling, priester bovendien, zou een stuk geschikter zijn. In ieder geval zag hij in Schaepman een bondgenoot en zelfs een toekomstig leider.⁹⁵

Daar was ook alle reden voor. De doctor schaarde zich eind '77 openlijk achter één van Haffmans' politieke pleidooien: die van de oprichting van een 'Centrumpartij'.⁹⁶ Geïnspireerd op het Duitse – en tevens katholieke – 'Zentrum' moest het weerstand bieden tegen de liberale politiek. Het ontbrak de Kamer aan 'eener vaster en aaneengesloten minderheid'. Daardoor was ieder verzet volgens de priester bij voorbaat kansloos. Een nieuw blok moest ook van zich laten horen aan de rest van de bevolking (alhoewel afgevaardigden expliciet vrij moesten blijven hun eigen afwegingen te maken). Bovendien ging het ook om een gezamenlijk optrekken *in de Kamer*, niet in het land. Schaepman schreef in *De Tijd*:

*'De hardste wet kan geen karakter breken, geen volk vernederen, zoolang de beginselen levend blijven, welke de wet veroordelen als onrechtvaardigheid of dwingelandij. (...) Maar die beginselen en ideeën hebben noodig een openbare belijdenis, ook in het Parlement.'*⁹⁷

Het idee van een 'belijdenispartij', die algemene politieke beginselen diende te verkondigen in het parlementair debat, botste met de opvatting dat Kamerleden eigenstandig wetgeving en begrotingen hadden te beoordelen 'op hun merites': met het parlement als nationale

⁹³ De Conick, *Een les uit Pruisen*, 237.

⁹⁴ Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 92-93.

⁹⁵ Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 155.

⁹⁶ *De Tijd*, 1 december 1888, 4 december 1877, 7 december 1877; Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 144, 174.

⁹⁷ *De Tijd*, 23 november 1877.

vergaderinstantie waar vooral ideeën en belangen werden afgewogen. Belijdenis maakte de Kamer zo van een onderwerp van het nationaal debat tot een onderdeel van dat debat.

Het Centrumplan had daarnaast veel conservatieve trekken. Zo keerde het zich tegen de ‘parlementaire regeringsvorm’ met een ‘zich souverain wanende Kamermeerderheid’. Die maakte dat ministers naar de grillen van een parlement dienden te gaan, terwijl ministersbenoemingen een prerogatief waren van de koning, naar de letter van de grondwet. Het wilde ‘een monarchie door de Volksvertegenwoordiging getemperd’. Het Centrum diende noch ‘regeringspartij’, noch ‘oppositie’ te zijn en vooral de ‘staatsalmacht’ beteugelen: ‘sociale belangen en staatkundige aangelegenheden’ moest men niet ‘verwarren’. Op die terreinen, zoals het leger en het onderwijs moest ruimte zijn voor maatschappelijke instellingen, waaronder – uiteraard – de kerk.⁹⁸

Tot slot benadrukte Schaepman dat het een ‘grondwetpartij’ betrof. De grondwet van 1848 moest beschermd. Die was weliswaar niet perfect, maar van herziening viel volgens hem weinig te verwachten. Schaepman hoopte dat ook andere (christelijke) minderheden zich zouden aansluiten. De suggestie uit liberale en antirevolutionaire hoek dat het vooral een ‘Rooms Centrum’ zou worden wees hij van de hand: ‘Zij zullen het vormen eener echt ‘anti-revolutionnaire partij’ beletten. Het zou een zegepraal zijn den edelen bond van het ongeloovig en het calvinistisch radicalisme waardig.’⁹⁹

Het idee was zoals gezegd rechtstreeks van Haffmans afkomstig. In 1872 had hij daar al toe opgeroepen in het *Venloosch Weekblad. De Tijd*, met Schaepman als mede-hoofdredacteur, reageerde aanvankelijk niet onverdeeld positief. In 1877 was Haffmans daarom verheugd dat hij en Schaepman ‘op één lijn zaten’.¹⁰⁰

Het Centrum kwam er niet. De antirevolutionairen richtten in 1879 hun eigen partij op – die bovendien ook aan kiesverenigingen was verbonden – en de bisschoppen waren bevreesd dat een ‘Roomse’ partij tot vervelende tegenreacties zou leiden, zoals in Duitsland. Volgens Van der Hoek zou er zelfs een commissie van drie zijn geweest die een geheim programma had opgesteld, maar dat is nooit publiek gemaakt.¹⁰¹ Desalniettemin was het bondgenootschap tussen Haffmans en Schaepman aan het eind jaren 1870 een feit. Gezamenlijk woonden ze concerten bij, Schaepman mocht in 1879 zelfs enige tijd het hoofdredacteurschap van het *Venloosch Weekblad* waarnemen toen Haffmans in het buitenland verbleef.¹⁰²

Dat de *Tijd*-artikelen uit 1877 een conservatieve strekking hebben ten aanzien van de latere grondwetsherziening en de veranderingen van het kiesrecht sloot niet helemaal aan bij de politieke

⁹⁸ *De Tijd*, 23 november 1877, 1 december 1877, 4 december 1877 en 7 december 1877; Witlox, *Staatsman*, 98-101.

⁹⁹ *De Tijd*, 1 december 1877.

¹⁰⁰ Van der Hoek, *‘Limburgs groote mond’*, 151.

¹⁰¹ Van der Hoek, *‘Limburgs groote mond’*, 153.

¹⁰² Van der Hoek, *‘Limburgs groote mond’*, 156-157.

lijn die Schaepman inzette ná zijn intrede in de Kamer in 1880. Moest het Centrum een conservatieve – en niet zuiver katholieke – partij zijn, al in het najaar van 1880 schreef hij in *De Tijd* juist voor een specifiek katholieke partij te zijn die verbindingen met het conservatisme zou verbreken.¹⁰³ In 1881 sprak hij zich in de Kamer zelfs uit vóór grondige herziening van het kiesrecht en later ook van de grondwet: Dat hoefde geen ‘offerfeest van beginselen’ te worden, maar bood juist mogelijkheid om talloze ongerijmdheden op te ruimen.¹⁰⁴

In 1871 schreef hij aan Nuyens: ‘Is Haffmans betrouwbaar? Amice, denk aan ‘t Limburger bloed.’¹⁰⁵ Tien jaar later deelde Schaepman aan dezelfde zijn gedachten mee over het feit dat Haffmans en hij openlijk niet meer op één lijn zaten: ‘Haffmans is voor mij geen desillusie; Ik kende hem, maar ik wilde dat hij bij ons zou blijven. Daarom prees ik hem en stak hem in de hoogte en bleef hem trouw. Nu is dat voorbij.’¹⁰⁶

Het is niet uit te sluiten dat Schaepman zich aan het eind van de jaren 1870 deels uit opportuniteit bij Haffmans’ meer conservatieve stellingnamen heeft gevoegd. Die heeft zijn entree in de Kamer tenslotte ook bevorderd. Aan het eind van de jaren 1870 leek hij daar ook naar uit te kijken. Zo werd hij lid van debatingclubs en trof daar de liberaal Goeman Borgesius (1847 – 1914), aan wie hij ook zou hebben toevertrouwd dat hij in de Kamer wilde komen.¹⁰⁷ Tegelijk kan het loslaten van de wat conservatievere koers ook liggen aan de veranderende omstandigheden. Er was nu een sterke ARP (‘zij bezit een soort van partijvorm, als geen der andere partijen nog werd gegund’¹⁰⁸). Bovendien was het liberale kabinet van Kappeyne gevallen en had het plaatsgemaakt voor een conservatief-liberale regering onder leiding van baron Van Lynden van Sandenburg. De liberale verdeeldheid vroeg wellicht ook niet langer om één blok er tegenover. Dat was bovendien mislukt. Dat zijn koerswijziging vanaf zijn entree zichtbaar werd, is echter wel opvallend.

De samenwerking tussen aan de rechterzijde bleek vooralsnog ook niet realistisch. Kuyper was in 1874 nog met steun van katholieke stemmen in de Kamer gekozen (na meerdere mislukte pogingen)¹⁰⁹, maar maakte zijn achterban duidelijk geen samenwerking met ‘Rome’ te zoeken.¹¹⁰ Schaepman sprak in de *Tijd* van een ‘ongeneeslijke katholieken-haat’.¹¹¹

¹⁰³ *De Tijd*, 2 oktober 1880, 9 oktober 1880.

¹⁰⁴ *HTK 1881-1882*, 15 mei 1881, 1549.

¹⁰⁵ Witlox, *Staatsman* I, 53.

¹⁰⁶ Van der Hoek, *‘Limburgs groote mond’*, 163.

¹⁰⁷ Witlox, *Staatsman* I, 124-125.

¹⁰⁸ *De Tijd*, 29 september 1880.

¹⁰⁹ J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2006) 214.

¹¹⁰ Johan van Zuthem, *‘Heelen en halven’. Orthodox-protestantse voormannen en het ‘politiek’ antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum: Verloren, 2001) 36.

¹¹¹ Johan van Zuthem, *‘Heelen en halven’. Orthodox-protestantse voormannen en het ‘politiek’ antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum: Verloren; 2001) 40.

'Dr. Schaepman is een man die als leader der katholieke meerderheid op kan treden, zoo tenminste onze afgevaardigden een leader willen volgen', berichtte de *Noordbrabander* op 29 juni 1880, na Schaepmans verkiezing.¹¹² De opmerking is interessant omdat het onderstreept hoe moeizaam het voor Schaepman zou zijn - welke koers hij politiek ook wandelen zou – om daadwerkelijk als leider te worden erkend. Er ontbrak bovendien een organisatie om hem als zodanig te bevestigen. Leider kon hij (voorlopig) dus alleen zijn bij de gratie van de andere katholieke afgevaardigden in de Kamer.

Daarvoor was ook eenheid nodig onder die club Kamerleden. Eenheid over de wens óf men een leider wilde hebben, welke rol die moest krijgen en – ook niet onbelangrijk – wie dat moest zijn. Daarnaast moest men het eens worden over de politieke koers en over de vraag in hoeverre zij hun eigen onafhankelijkheid zouden moeten of mogen behouden.

Zou er eenheid van denken zijn over deze onderwerpen dan zou een formele organisatievorm wellicht niet eens nodig zijn geweest om een eenstemmig geluid te doen horen in de landelijke vergaderzaal. Dat was echter niet het geval. Onder elkaar en soms publiekelijk in de Kamer waren de katholieke Kamerleden het vaak niet eens over veel kwesties. Zo stemden zij vaak verschillend over belangrijke (maar minder ideologisch beladen) wetsvoorstellen, zoals het wetboek van strafrecht (zie tabel 1). Vooral ten aanzien van het onderwijs en de daaraan gekoppelde begroting van Binnenlandse Zaken, was er het vaakst sprake van een gelijk optrekken.

Bovendien waren de meeste katholieken in de Kamer afgevaardigden van de zuidelijke, overwegend katholieke districten. Dat maakte politiek verschil: De verhoudingen zoals die zich boven de rivieren ontwikkelden tussen antirevolutionairen, liberalen, conservatieven en katholieken ontbrak in het zuiden, zeker sinds de 'verdrijving' van de liberaal-katholieken (met behulp van het mandement van de bisschoppen). Schaepman was rond 1880 ook niet de enige die zonder tegenkandidaat verkiesbaar stond in het Zuiden.¹¹³ Voor het behoud van de steun van de achterban speelden daardoor lokale belangen een belangrijker rol dan in de electoraal minder homogeen samengestelde districten in het noorden, waar meer ideologische strijd was.¹¹⁴ Een liberale, antirevolutionaire of conservatieve rivaal was immers vrijwel kansloos in het Zuiden. Dat ontnam de afgevaardigden enerzijds wat vrijheid van opstelling ten opzichte van de streekbelangen, maar versterkte anderzijds zijn onafhankelijke positie tegenover andere Kamerleden, omdat hij niet de

¹¹² Witlox, *Staatsman I*, 132.

¹¹³ R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010* (Utrecht: Matrijs, 2011), 26, 28, 30.

¹¹⁴ R. de Jong, 'Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek', *Groniek* 30 (1997) 432-442., aldaar 439-442.

steun van andere minderheden nodig had om in zijn district te worden gekozen. Die steun hing bij een verkiezing af van de steun van politieke en leiders van een van de drie stromingen. In ruil voor die steun, moest dan wel duidelijk zijn dat de kandidaat geen al te gekke dingen deed. Dat versterkte de pragmatische behoefte naar programma's, al was het maar om de achterbannen gerust te stemmen.

Datum	Onderwerp	Kamer totaal	kamer voor	kamer tegen	AR voor	AR tegen	RK voor	RK tegen	Cons voor	Con tegen	Lib voor	Lib tegen
09-11-1880	Wetsvoorstel wetboek van strafrecht	68	58	10	7	1	3	9	4	0	44	0
12-11-1880	Wetsvoorstel over de zoutaccijns	60	47	13	5	0	0	10	4	0	38	3
14-12-1880	Amend Schim. v.d. O. ter verm. subs -2000	76	31	45	10	0	15	0	4	1	44	2
14-12-1880	Amend. V. Asch ter verm. subs -4000	78	30	48	10	0	15	0	4	1	47	1
14-12-1880	Amend. Bastert ter verm. subs. -1500	78	10	68	2	8	4	11	1	3	45	3
16-12-1880	Begroting Binnenlandse Zaken 1881	75	45	30	1	9	0	17	0	3	44	1
06-05-1881	Strafbepalingen desertie in de visserij	55	52	3	4	0	7	2	1	0	43	1
29-06-1882	Wetsvrst. Lohman lager onderwijs	70	46	24	13	0	14	0	3	0	16	24
26-09-1882	Uitstel motie Van Houten over kiesrecht	71	42	29	11	0	11	2	4	0	16	27

Tabel 1 Stemgedrag in de Tweede Kamer van de antirevolutionairen (AR), Rooms-Katholieken (RK), conservatieven (Cons) en liberalen (Lib) bij een willekeurige groep stemmingen. Bij stemmingen over beladen thema's als kiesrecht en onderwijs was de opkomst in de Kamer hoger. Bij de behandelingen van de onderwijsbegroting (onder binnenlandse zaken), konden amendementen de gelederen openbreken. Bovenstaande amendementen gaan allen over het lager onderwijs.

Schaepman zelf steunde bijvoorbeeld Kuyper bij de verkiezingen in Gouda als kansrijke opponent tegen de liberalen.¹¹⁵ Na een aantal mislukte pogingen bij eerdere verkiezingen werd Kuyper nu wél gekozen, mede dankzij katholieke hulp bij de stembus. Vooral de zuidelijke katholieken hadden de antirevolutionairen niet nodig voor hun verkiezing. Van de zeventien katholieken kwamen er twee uit een district van boven de rivieren. Volgens Ron de Jong zou Schaepman wel gezichtsbepalend zijn voor de katholieke politiek, maar werd hij nooit écht de leider omdat hij als persoon kiezers onvoldoende aan zich wist te binden (die volgden eerder de kerk) en omdat zijn nieuwe stijl 'weinig relevant was in het zuiden'.¹¹⁶

De stijl van Schaepman wordt ook wel als 'lyrisch-retorisch'¹¹⁷ aangeduid en vergeleken – ondanks de verschillen – met die van mannen als Kuyper en socialistisch voorman Domela

¹¹⁵ Schrama, *De Tijd*, 115.

¹¹⁶ R. de Jong, 'Katholieken en verkiezingen', 438; R. de Jong, *Van Standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum: Verloren, 1999) 145.

¹¹⁷ Gribling, 'Uit de geschiedenis van de RKSP', 24; H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002) 110.

Nieuwenhuis.¹¹⁸ Zij richten zich veel meer op het mobiliseren van steun onder de kiezers en ‘het volk achter de kiezers’ en gebruikten daarbij ook kranten. De stijl van Schaepman in het debat kenmerkte zich niet alleen door de toon en de doelgroep, maar ook door de keuze van de onderwerpen. Hij hield van ideologische beschouwingen die terugvoerden op de beginselen van katholieke politiek, zeker met betrekking tot het kiesrecht, het onderwijs, het liberalisme en de omvang van ‘de staat’. Minder aandacht was er voor juridische, fiscale of begrotingstechnische details, in ieder geval in zijn speeches. Zo bracht hij een voorstel om de drankverkoop in cafés te beperken in verband met de almaar oprukkende staatalmacht.¹¹⁹ En toen liberaal Kamerlid baron W.K. Dedem de schadelijke effecten van Opium wilde laten onderzoeken op Java, zag Schaepman dat als onderdeel van een liberale poging om de koophandel en de schatkist boven het belang van de Indiër te stellen: ‘Wanneer men het geschrift van den heer van Dedem met eenige aandacht leest, ziet men overal, op elke bladzijde, het gouden kalf spoken.’¹²⁰

Meer - vooral antirevolutionairen en Katholieken – namen in de jaren 1880 met regelmaat de tijd voor algemenere maatschappelijke beschouwingen, geënt op de geschiedenis en vaak gekant tegen ‘het liberalisme’ of het openbare onderwijs. Dat leidde niet tot ieders tevredenheid. ‘Ik heb mij afgevraagd of een vreemdeling die deze vergadering binnentrad en de redevoeringen van die sprekers hoorde, ooit zou kunnen vermoeden wat de werkelijke inhoud van het adres [van Antwoord op de Troonrede aan de Koning; red.] is,’ merkte liberaal R. Mees droogjes op, nadat antirevolutionair Keuchenius en Katholiek A. Schimmelpenninck van der Oye het voorliggende ‘kunstgewrocht’ hadden aangrepen voor beschouwing over de politieke historie.¹²¹

‘Van den ‘magtigen redenaar’ uit Breda, aan wiens welsprekendheid ook ik gaarne een woord van hulde breng, hadden wij toch iets anders mogen verwachten dan een dichterlijke vloekzang tegen het liberalisme en het deficit,’¹²² klaagde zo ook liberaal voorman Hendrik Goeman Borgesius in zijn bijdrage aan de algemene beraadslagingen over de staatsbegroting van 1881, de ‘algemene politieke beschouwingen’ van 1880. Schaepman was toen pas net Kamerlid. Op 20 september nam hij voor het eerst deel aan een parlamentszitting en zijn maidenspeech – toen ook al zo genoemd – volgde op 12 november toen het ging over de invoering van een zoutaccijns. Hij nam het woord bij de algemene beschouwingen en op 13 december sprak hij ook over de onderwijsbegroting.

¹¹⁸ Van Zuthem, *‘Heelen en halven’*, 46; Kossmann, *De lage landen*, 291-292; De Jong, ‘Katholieken en verkiezingen’, 435; Van den Berg en Vis, *De Eerste honderdvijftig jaar*, 426; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 63; Te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet’, 124, 132.

¹¹⁹ *HTK 1882-1883*, 8 december 1882, 609.

¹²⁰ *HTK 1881-1882*, 22 november 1881, 259.

¹²¹ *HTK 1883-1884*, 24 september 1883, 51.

¹²² *HTK 1880-1881*, 2 december 1880, 517.

Schaepman sloot zich graag aan bij de debatten over algemeen beleid en dat deed maar een handjevol katholieken (zie tabel 2).

	1880	1881*	1882	1883	totaal
Bahlmann		X			1
De Bruyn		X			1
Heydenrijck	X	X	X		3
Schaepman		X	X	X	3
Van Baar	X	X	X	X	4
Van Nispen tot Sevenaer	X	X	X		3
Vermeulen	X	X			2
Haffmans		X	X	X	3
Des Amorie van der Hoeven			X	X	2
Totaal/ Aantal RK	4/17	4/17	6/17	4/18	

Tabel 2 Katholieke sprekers tijdens algemene politieke debatten 1880-1883 De katholieke sprekers die zowel bij de algemene beraadslagingen op de begroting meededen als bij het debat over het adres van antwoord op de Troonrede. Beiden richten zich op algemeen rijksbeleid. Voor 1881 is het adres van antwoord niet mee genomen, omdat het niet doorging i.v.m. het overlijden van Prins Frederik. Heydenrijck en Van Nispen zaten in 1883 niet meer in de Kamer, Schaepman was te laat in de Kamer in 1880 om mee te doen aan beide debatten.

Van de lyrisch-retorische stijl – variant Schaepman – bestaan ook beschrijvingen, zoals die van journalist Frans Netscher:

*'Dr. Schaepman kucht even, en begint met een korten zin zijne rede. Met zijn zware, welbekende stem, vol vettige, scherpe klanken, die boven het dreunend gerommel der lagere tonen uitklinken, overmeestert hij de welwillende aandacht zijner medeleden. (...) Na de kalme inleiding, (...) worden zijne volzinnen lossen en ruimer; zij vloeien gemakkelijk af, met grammatische zuiverheid; zij groeyen aan met bloemrijke vergelijkingen, sleepen in hun steeds klimmende vaart lange, rethorische franjes meê, en stapelen zich opeen met kunstige wendingen. De spreker geraakt langzamerhand in vuur; de bewegingen van zijn lichaam worden levendiger, en zijn stem krijgt een galmenden klank (...). En als hij in vurige verontwaardiging eindigt (...) en in zijn bank terugzinkt, verrijzen er bravoos aan de rechterzijde (...).'*¹²³

¹²³ Frans Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam: S. Warendorf Jr., 1889) 20-2.

Niet alleen op de publieke tribune hoorde men de priesters graag aan¹²⁴, ook veel collega's gaven blijk van hun waardering voor de retorische gaven van Schaepman. Zo liet minister Modderman van justitie weten 'een weinig verlegen' te zijn 'wanneer ik tegenover dezen 'magtigen redenaar' — zoo als hij hier is genoemd — het regt van den Staat moet verdedigen'.¹²⁵ Vaak waren de opmerkingen ook ironisch bedoeld. Zo begon antirevolutionair kamerlid A. Schimmelpenninck van der Oye - laat op een koude decemberdag en direct na Schaepman – zijn betoog met de woorden: 'De Kamer mag wel dankbaar zijn, dat ik niet het redenaarstalent bezit van den geachte afgevaardigde uit Breda , op dit late uur en in deze tropische hitte.'¹²⁶

Die dichterlijke status kon zo ook tegen hem worden gebruikt. Dat ondervond hij al gelijk bij dat eerste debat over de zoutaccijns. Na Schaepmans rede te hebben aangehoord – Schaepman was fel tegen, vroeg minister Vissering van financiën zich af of Schaepman niet 'meer met het Attisch zout, dan met het keukenzout vertrouwd is'.¹²⁷ Een jaar later sprak minister Van Goltstein van Koloniën over 'dichterlijke vrijheden' refererend aan Schaepmans betoog van daarvoor.¹²⁸ Als huldeblijk of juist als inhoudelijke diskwalificatie, Schaepmans retorische talent, uitgedrukt in 'onktieuze zwaazinnen'¹²⁹, werd door vriend en vijand in de Kamer erkend.

1.4 Een politieke macht

Bij zijn eerste speech over – en tegen de accijns op – het zout, kwam Schaepmans neiging naar de ideologische beschouwingen al naar boven: 'Het volk is niet om de schatkist, maar de schatkist is om het volk.'¹³⁰ Maar zijn liberale collega Sickesz wees hem er na zijn eerste bijdrage al feintjes op dat de accijns in Duitsland niet 3,60 gulden, maar 7,20 bedroeg.¹³¹

Behalve fiscaal conservatief, betoonde Schaepman zich bij de begrotingsbehandelingen voorstander van een kiesrecht herziening, want 'het volk herkent zich in deze Kamer niet.'. Dat Borgesius de rede samenvatte als 'een dichterlijke vloekzang tegen het liberalisme' was niet geheel ten onrechte. Onder liberale leiding – waar 'het volk' zich dus volgens Schaepman niet in zou herkennen – was de 'staatsmanskunst gedemoraliseerd' en was er 'slechte politiek' bedreven. De grootste uitspatting was in zijn ogen de schoolwet. Niet alleen zou die onrechtvaardig zijn, maar hij

¹²⁴ Witlox, *Staatsman I*, 165.

¹²⁵ *HTK 1880-1881*, 18 mei 1881, 1472.

¹²⁶ *HTK 1882-1883*, 11 december 1882, 562.

¹²⁷ *HTK 1880-1881*, 12 november 1880, 360.

¹²⁸ *HTK 1881-1882*, 22 november 1881, 257.

¹²⁹ Frans Netscher, *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste en Tweede Kamer* (Amsterdam: S. Warendorf Jr., 1890) 59.

¹³⁰ *HTK 1880-1881*, 12 november 1880, 361.

¹³¹ *HTK 1880-1881*, 12 november 1880, 356.

kostte ook veel geld, terwijl er een tekort op de begroting was. Met enig gevoel voor dramatiek gaf hij zijn liberale collega's te verstaan:

*'Het was zoo goed te rijden op dat zachte, gewillige paard, het Nederlandsche volk, en de rit was zoo frisch en zoo vrolijk, maar op een fraaijen dag is de atra cura, het zwarte deficit, achter den ruiter gesprongen en jaagt met zijn ledigen buidel het ros voort tot dat het straks den ruiter afwerpt of, wat God verhoede, met den ruiter bezwijkt.'*¹³²

Schaepmans kreeg positieve reacties op zijn entree van zijn katholieke collega's. Ch. Heydenrijck, (1832-1911), die eerder al in de Wachter een stuk had geschreven over 'de fractie', sprak de hoop uit samen een bond te kunnen vormen 'krachtig genoeg om den progressisten te staan'.¹³³ Ook Haffmans was positief gestemd over Schaepman. In zijn *Venloosch Weekblad* deed hij tevreden verslag van het nieuwe Kamerlid.¹³⁴

Dat veranderde in maart 1881. De regering wilde een nieuwe belasting invoeren op de winst uit renten en kapitaal: de rentebelasting. De meeste katholieke Kamerleden waren tegen, want kerken en religieuze organisaties werden niet vrijgesteld en door een onverwachte meevaller was het tekort op de begroting voor 1881 al wat geslonken. Onder andere Heydenrijck achtte de maatregel daarom onnodig.¹³⁵ De Limburgse Kamerleden lieten echter een heel ander geluid horen. Maastrichts afgevaardigde Gustave Ruijs van Beerenbroek (die zijn naam nog naar de Franse vorm had teruggezet en vader van de latere premier) sprak van 'gelijkberechtiging'. H.J. Brouwers, afgevaardigde van Roermond was van mening dat het 'privilege der effecten' moest worden opgeheven. In Limburg zat het vermogen merendeels in landbezit waar grondbelasting over moest worden betaald, terwijl het bezit van effecten niet werd belast. In het debat waren de katholieke Kamerleden duidelijk in twee kampen verdeeld. Heydenrijck insinueerde dat de Limburgers Kamerleden voor zouden stemmen in ruil voor verlaging van hun grondbelasting en Schaepman vergeleek het plan met de invoering van de tiende penning door de hertog van Alva. 'Duizendmaal neen! Nooit! nooit!', waren de woorden waarmee Eindhovens afgevaardigde Van Baar ontraadde vóór het voorstel te stemmen.¹³⁶

Uiteindelijk werd het voorstel door amendement zodanig veranderd dat Vissering, de minister van financiën, het wetsvoorstel terugtrok voordat het in stemming was gebracht. Bij stemmingen aanhouden van de behandeling en over amendementen stemden de zes Limburgse Kamerleden

¹³² *HTK 1880-1881*, 2 december 1880, 484-485.

¹³³ *HTK 1880-1881*, 4 december 1880, 545.

¹³⁴ Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 162

¹³⁵ *HTK 1880-1881*, 15 maart 1881, 964.

¹³⁶ *HTK 1880-1881*, 16 maart 1881, 980, 985, 994, *HTK 1880-1881*, 17 maart, 998-1000.

consequent anders dan de andere katholieken. 'Er zijn elf katholieken afgevaardigden en zes Limburgers', schreef Schaepman in *de Tijd*.¹³⁷

Haffmans was teleurgesteld dat de Limburgse Kamerleden zo als niet-volwaardige katholieken werden afgeschilderd. Alhoewel Schaepman niet de enige was die zich tegen het voorstel had gekeerd, was hij als nieuw Kamerlid en bovendien katholiek priester, wel fel geweest in de discussie. Die teleurstelling was ook wel te begrijpen. Schaepman schreef in juni 1881 zelfs aan Nuyens dat hij Haffmans express had 'geprezen' en 'in de hoogte stak', zodat hij 'bij ons zou blijven'. Om daaraan toe te voegen: "Nu is dat voorbij."¹³⁸ Haffmans schreef dat Schaepman de Kamer nooit in was gekomen als 'men *De Tijd* hadde geraadpleegd.'¹³⁹

Dat zal er ook mee te maken hebben gehad dat Schaepman kort daarvoor zelfs een – binnen het katholieke kamp – radicaal standpunt in. Liberaal Sam van Houten vroeg eind mei aan de regering wat hun standpunt was ten aanzien van de herziening van het kiesrecht. Schaepman liet zich ontvallen:

*'Of ik le suffrage universel verlang, dat is eene vraag die ik niet kan beantwoorden. (...) Het algemeen stemrecht komt gemeenlijk voort uit eene historische beweging en uit maatschappelijke toestanden, die op het oogenblik hier niet bestaan (...). Wanneer het komt (...) zal ik mij er niet alleen mede vereenigen, maar dan geloof ik ook, dat het zelfs door iemand van mijne rigting kan worden aangenomen en goedgekeurd.'*¹⁴⁰

Van zijn 'vrienden', zoals hij zijn mede-katholieken in de Kamer noemde, kreeg hij geen bijval. In het najaar namen zij zelfs voorzichtig afstand. Vermeulen en Van Nispen tot Sevenaer benadrukten wel voor een voorzichtige herziening van het kiesrecht te voelen door de census wat te verlagen, maar zagen niets in invoering van het algemeen kiesrecht.¹⁴¹ Heydenrijck nam zelfs nog iets stilliger afstand. Kort te voren had Schaepman gezegd dat hij hoopte dat de 'conservatieve partij' waar Heydenrijck voor pleitte 'er nooit zou komen'.¹⁴² Die zou te zeer een partij kunnen worden rond het godsgeloof en God. Die zou daarbij één partij tot de juiste verklaren en godsgeloof politiseren. In de *Proeve* noemde hij dat 'kwalijk' en de oplossing was volgens hem een eigen staatkundige partij vóór katholieken, maar die niet claimde dé geloofspartij te zijn.¹⁴³

¹³⁷ Witlox, *Staatsman I*, 185.

¹³⁸ Witlox, *Staatsman I*, 163.

¹³⁹ Witlox, *Staatsman I*, 135.

¹⁴⁰ *HTK 1880-1881*, 25 mei 1881, 1549.

¹⁴¹ *HTK 1881-1882*, 29 november 1881, 343; *HTK 1881-1882*, 2 december 1881, 392.

¹⁴² *HTK 1881-1882*, 4 oktober 1881, 90.

¹⁴³ Schaepman, *Proeve*, 13.

Heydenrijck verklaarde vervolgens met Van Nispen en Vermeulen tégen het ‘algemeen stemrecht’ te zijn, in tegenstelling tot Schaepman, die volgens hem juist vóórstander was.¹⁴⁴ Verheugd was hij wel dat Schaepman – net als hij zelf – tegen de onderwijsbegroting zou stemmen. Schaepman nam daarna het woord en ontkende beide beweringen. Hij was géén voorstander van het algemeen kiesrecht en zat evenmin op de lijn van zijn collega wat betreft de stemming over de begroting: Hij stemde immers niet tegen ‘uit zinloos protest’.¹⁴⁵

Nog geen twee weken later kwamen ze wéér in elkaars vaarwater in een debat over het afleggen van de eed. Dat was voor een aantal openbare functies verplicht, maar zorgde ook voor problemen wanneer iemand niet in God geloofde. Het was een dilemma, want veel gelovigen vonden dat ‘de belofte’ niet gelijk gesteld kon worden aan de eed. Tegelijk het was ook de vraag wat een eed waard was als die was afgelegd door een atheïst. Heydenrijck had het debat in september aangezwengeld via een interpellatie aan de minister en diende nu een motie in die stelde dat minder naar een eed gevraagd zou moeten worden. Ook Schaepman diende een motie in met precies dezelfde strekking, behalve dat die de regering ook opriep om de wet te wijzigen.¹⁴⁶

Daarop wilde Heydenrijck zich wel achter de motie van Schaepman scharen als hij tenminste de wetwijziging liet vallen. Maar Schaepman weigerde en vervolgens werd zijn motie wel aangenomen. Dertien van de zestien aanwezige katholieken stemden tegen.¹⁴⁷ In zekere zin had Schaepman daarmee het initiatief van zijn collega gekaapt. Of hij dat om zuiver inhoudelijke redenen deed of uit tactische of persoonlijke overwegingen is lastig te zeggen, maar het ging wel om een punt waarmee Heydenrijck graag zijn conservatieve coalitie gestalte wilde geven.

Schaepman zag Heydenrijck in ieder geval als voorman van een meer conservatieve vleugel. Zo schreef hij aan antirevolutionair voorman A. F. de Savornin Lohman, toen Heydenrijck in 1883 werd benoemd tot lid van de Raad van State: ‘Het heengaan van Heydenrijck is voor de conservatieven een groot verlies.’¹⁴⁸ Schaepman had het er niet op. In het parlement, maar nog steviger in de *Proeve*, nam hij afstand. ‘Conservatieven’ waren eigenlijk ‘verkapte liberalen’, schreef hij, ‘want katholieken zijn nooit liberaal geweest en nooit conservatief geworden.’¹⁴⁹ Haffmans en Heydenrijck betreurden nog geen half jaar eerder in de Kamer dat de conservatieve partij van vóór 1868 teloor was gegaan.¹⁵⁰

¹⁴⁴ *HTK 1881-1882* 1 december 1881, 375.

¹⁴⁵ *HTK 1881-1882* 1 december 1881, 386.

¹⁴⁶ *HTK 1881-1882* 12 december 1881, 522.

¹⁴⁷ *HTK 1881-1882* 12 december 1881, 528.

¹⁴⁸ Brief van Schaepman 6 mei 1883, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 8.

¹⁴⁹ Schaepman, *Proeve*, 25.

¹⁵⁰ *HTK 1882-1883*, 5 december 1882, 541-542.

Schaepman bepaalde duidelijk zijn eigen koers en stemde als hij een andere zienswijze had gerust niet met een meerderheid van katholieken mee. Toch stond hij daarin niet alleen. Schaepman 'doorbrak' in zekere zin namelijk niet eenzijdig de eenheid door anders te stemmen. Die was er namelijk vaak ook niet. Bij begrotingen en wetten voelden de katholieke afgevaardigden als Bahlmann of Van Baar zich vaak om meer dan eens tegen te stemmen als een van de weinigen. Zo stemden de katholieken ook verdeeld over de begroting Binnenlandse Zaken (waar onderwijs onder viel). In 1880: allen tegen; in 1881: 5 voor en 5 tegen; in 1882: 11 voor en 3 tegen; in 1883: allen voor en één tegen; in 1884 allen vóór; In 1885 allen vóór; In 1886 allen vóór en één tegen.¹⁵¹ En bij de antirevolutionairen en liberalen was het net zo. Antirevolutionair A. Schimmelpenninck van der Oye stemde bijvoorbeeld in 1880 als enig lid van de rechterzijde vóór de Binnenlandbegroting, omdat hij vond dat begrotingen niet 'om redenen erbuiten' mochten worden verworpen. Daarmee zou de uitvoering van al aangenomen wetten onder druk komen te staan. De bekende antirevolutionaire voorman Levinus Keuchenius voer helemaal een eigen koers. Als enige antirevolutionair stemde hij tegen de grondwetswijziging van 1884 die mogelijk maakte dat regentschap voor vrouwen opengesteld kon worden (in dit geval voor Koningin Emma).¹⁵²

De toon die Schaepman aansloeg was er alleen wel één van iemand die namens een beweging sprak, als een voorman van een partij. Daar paste ook zijn retoriek en onderwerpskeuze bij. Tegelijk trok hij in die eerste jaren vooral zijn eigen plan én drukte hij zich niet alleen stevig uit over zijn liberale opposenten, maar ook over zijn Katholieke collega's bij de rentewet, het kiesrecht en de eedskwestie.

In december 1881 schreef hij aan Nuyens: 'Ik wil de katholieken tot een politieke macht in Nederland maken.'¹⁵³ Vergroting van de macht kon haast niet anders betekenen dan dat een verbeterde organisatie in de Kamer en wellicht ook daarbuiten. In de Kamer werd hij in ieder geval als vooraanstaand katholiek politicus erkend, blijkt uit de handelingen. Niet alleen sprak hij op alle belangrijke politieke momenten. Conservatief parlementariër Wintgens noemde hem in 1881 al in één adem met de 'leider' van de antirevolutionairen, Keuchenius.¹⁵⁴ Brouwers achtte het in 1882 noodzakelijk om 'toch' het woord te nemen nadat Van Nispen en Schaepman hadden aangekondigd tegen de justitiebegroting te stemmen. Want 'uit hetgeen gezegd is en door de personen, die het gezegd hebben, zou kunnen verondersteld worden, dat wij allen die denkbeelden deelen.'¹⁵⁵

¹⁵¹ *HTK 1880-1881*, 16 december 1880, 769; *HTK 1881-1882*, 17 december 1881, 649; *HTK 1882-1883*, 14 december 1882, 730; *HTK 1883-1884*, 14 december 1883, 623; *HTK 1884-1885*, 12 maart 1885, 541; *HTK 1885-1886*, 11 december 1885, 768; *HTK 1886-1887*, 14 december 1886, 497.

¹⁵² *Handelingen der Verenigde Vergadering der Staten-Generaal 1883-1884*, 1 augustus 1884, 14.

¹⁵³ Witlox, *Staatsman* I, 93.

¹⁵⁴ *HTK 1880-1881*, 25 mei 1881, 1547.

¹⁵⁵ *HTK 1882-1883*, 11 december 1882, 641.

'Ik behoor niet tot de leiders of woordvoerders der staatkundige partijen in deze Kamer, en ik ben dus ook niet voornemens een aanzienlijk aandeel te nemen in het gewichtig debat', verklaarde Herman des Amorie van der Hoeven tijdens de algemene beschouwingen van 1883.¹⁵⁶ De uitspraak illustreert dat er een zekere rolverdeling was binnen de partijen. Van de katholieken sprak Bahlmann vaak over handelsakkoorden, invoerrechten en tarieven, Ruys van Beerenbroek over justitie en Amorie van der Hoeven nam vaak het woord bij debatten over Koloniën. Dat betekende niet dat zij per definitie woordvoerders waren namens alle katholieken. Niet zelden waren er meerdere sprekers van dezelfde kleur (ook bij de antirevolutionairen) en stemden enkelen zonder deelname aan het debat anders dan degene die het woord had gevoerd.

Dat mannen als Keuchenius en Schaepman toch als leiders werden gezien heeft er alles mee te maken dat partijen als formele organisaties nog geen vanzelfsprekend onderdeel waren van het politieke bestel. Zij lijken eerder politieke stromingen of ideologische richtingen, al dan niet met aanhang in het land. Een leider was dus niet persé iemand die namens een organisatie sprak, maar kon ook degene zijn die stevige beginselen uitdroeg. Groen van Prinsterer werd als voorman van de 'antirevolutionaire partij' wel een 'veldheer zonder leger' genoemd, maar een leider was hij wel.¹⁵⁷

Dat wat diffuse leiderschapsbegrip komt ook goed tot uitdrukking in het de beschrijving van Netscher: 'En mogen in naam een Keuchenius of een de Geer van Jutfaas als de officiële hoofden aangemerkt worden, in werkelijkheid komt deze eer aan den heer Lohman toe.'¹⁵⁸ En een paar pagina's verder:

*'In het driemanschap Kuyper-Keuchenius-Lohman is de eerste de journalist, die buiten de Kamer de leider en woordvoeder is van de antirevolutionaire partij in de pers, de tweede het belichamende element der christelijk-historische beginselen (...), en Lohman het clubhoofd in de Kamer, dat met politieke veldheerstact in den strijd de stemmende krachten bijeenhoudt!'*¹⁵⁹

In het voorjaar van 1883 overleed Van Nispen en vertrok Heydenrijck naar de Raad van State. In de zomer schreef Schaepman zijn *Proeve*. Schaepman pleegde geen overleg en liet het niet door collega's ondertekenen. Zijn doel was 'om in het openbaar ter sprake te brengen, wat in de gedachtewisseling der bijzondere kringen niet geheel tot zijn recht zou komen, of door overwegingen van minder zakelijke aard zou worden overwoekerd.'¹⁶⁰ Hij wilde – misschien wel een beetje in de richting van Kuyper – de opinie bespelen. Alleen Nuyens wilde er wel een recensie over schrijven in

¹⁵⁶ *HTK 1883-1884*, 27 november 1883, 364

¹⁵⁷ *HTK 1885-1886*, 17 maart 1886, 1222.

¹⁵⁸ Netscher, *In en om de Tweede Kamer*, 58.

¹⁵⁹ Netscher, *In en om de Tweede Kamer*, 64.

¹⁶⁰ Schaepman, *Proeve*, iii.

De Katholiek, weliswaar na flink aandringen van Schaepman zelf.¹⁶¹ In de Kamer had hij al laten zien drager te willen zijn van *eigen* beginselen, met de ‘Proeve’ toonde Schaepman nu ook aan een leger te willen vormen, omdat hij die kennelijk in de Kamer niet achter zich vond. Naar eigen schrijven had hij die zegen van de Paus. Die zou hebben gezegd na een uur lang overleg in Rome: ‘ Je suis fort content de vous.’¹⁶²

1.5 Conclusie

De bekende, jonge en ambitieuze priester-dichter-doctor-journalist Schaepman werd in 1880 als waardevolle versterking van de katholieke partij in de Kamer welkom geheten door zijn Roomse collega’s. In het parlement ontvouwde hij zijn denkbeelden over onderwijs, kiesrecht en de algemene politieke toestand door speeches, die – mede dankzij zijn retorisch-lyrische stijl – de aandacht trokken en hem ondanks zijn relatief jeugdige leeftijd tot een vooraanstaand en in het debat leidend politicus maakten. De Proeve sloot aan bij de ambities die hij in de Kamer kenbaar had gemaakt: die van een leider als uitdrager van beginselen, meer dan als die van een erkend woordvoerder van katholieke Kamerleden en op zoek naar nieuwe mogelijkheden om te leiden, zonder zijn standpunten te hoeven prijsgeven.

¹⁶¹ Van der Zeijden, *Nuyens*, 180.

¹⁶² Bornewasser, ‘Curiale appreciaties’, aldaar 7.

'Na zoo gloeiende welsprekendheid behoort er enige moed toe de aandacht der Kamer te vragen voor ene laag bij den grond blijvende beschouwing over een punt van detail (...). Ik heb thans geen lust mij te bewegen in de sferen der hogere politiek', sprak liberaal voorman Hendrik Goeman Borgesius (1847 – 1917), direct na een uitvoerige rede van Schaepman over de grondwet.¹⁶³

Constitutionele discussies beheersten de parlementaire agenda in toenemende mate vanaf omstreeks 1881 tot aan de herziening in 1888. Ze bleven bovendien niet beperkt tot alleen gesteggel over kleine, noodzakelijke, aanpassingen aan de veranderde realiteit sinds 1848. Integendeel, ze mondden vaak uit in gedachtewisselingen over de rol van de staat, kerk en burgerij. Met name op het gebied van het kiesrecht en het onderwijs. Was dat laatste een verantwoordelijkheid van ouders en kerkelijke organisaties of toch (ook) een 'aanhoudende zorg der Regeering', zoals de grondwet van 1848 stelde?¹⁶⁴

Die discussies waren 'haute politique', volgens Goeman Borgesius en enkele van zijn collega's.¹⁶⁵ Wie de handelingen terugleest over die meest politieke onderwerpen – onderwijs, kiesrecht en grondwet – stuit onverbiddelijk op een impasse. Die bracht prille partijformaties aan het wankelen, die daardoor juist weer aan belang wonnen. Zonder mandaat in den lande en in de partij, zonder een mate van fractievorming en zonder politiek leiderschap in de Tweede Kamer, was het immers lastig om compromissen te sluiten en patstellingen te doorbreken. Losse partijformaties die zich baseerden op vrijwillige samenwerking vorderden zo op den duur een hechter verband. *Quid pro quo* vereiste overleg en organisatie.

Dat grote uitruilen – door bijbehorende leiders – was met name noodzakelijk op het terrein van de eerder genoemde 'hogere politiek': het meest gepolitiseerde, ideologische strijdperk. Dé plaats bij uitstek waar Schaepman zich met graagte op begaf. Dáár lag zijn kans om namens anderen op te treden en deals te sluiten. Dáár kon hij vorm geven aan 'katholieke politiek' én zich als leider van een 'politieke macht' bewijzen.

Eind 1888 was de grondwetherziening een feit. Na jarenlange discussies stemde de Tweede Kamer bij de tweede lezing met een ruime meerderheid voor het laatste hoofdstuk.¹⁶⁶ Kort daarna volgde de Eerste Kamer. Nieuwe verkiezingen leverden bovendien een rechtse meerderheid op, die de katholieke en antirevolutionaire facties voor het eerst aan de macht bracht.

¹⁶³ *HTK 1886*, 8 april 1886, 1493.

¹⁶⁴ Gw 1848, Tiende hoofdstuk, artikel 194.

¹⁶⁵ *HTK 1885-1886*, 2 december 1885, 639; *HTK 1886-1887*, 1 december 1886, 332.

¹⁶⁶ *HTK 1887*, 14 oktober, 130.

Juist in dat ideologische strijdperk, op dat terrein van de hogere politiek, valt de politieke betekenis van Schaepman in de jaren '80 te bespeuren. Als leider moest hij zich op gevoelige onderwerpen profileren, maar juist ook dáár de samenwerking zoeken als hij resultaten wilde boeken. Toonde Schaepman zich een ideologische scherpstlijper of toch (ook) handige dealmaker? Dit hoofdstuk onderzoekt die verhouding die Schaepman, wat zijn standpunten betreft, koos ten opzichte van zijn medekatholieken en antirevolutionairen.

2.1 Impasse

Schaepman was een uitgesproken politicus. “Ende desespereert nimmer!”, parafraseerde hij Jan Pieterszn. Coen, “Die op God en hun recht mogen vertrouwen, niet zullen beschaamd worden.”¹⁶⁷ Met die woorden pleitte hij voor kiesrechtuitbreiding via de grondwet en niet voor het eerst, een standpunt bovendien dat binnen de katholieke fractie gevoelig lag. Reden te meer voor Schaepman om er uitgesproken over te zijn. ‘Smeltende tinten behoren niet tot het staatsleven’, schreef hij eerder in het voorwoord van zijn *Proeve*.¹⁶⁸ Beginselen en uitgangspunten dienden helder gepresenteerd te worden. Niet alleen door partijen, maar ook door de regering. Gelijk in 1880, bij zijn entree in de Kamer, vertelde hij ‘op de regering’ daarom ‘geen hoop meer te hebben’. Die kwam immers niet met: ‘een program, dat met de werkelijkheid overeenstemde, dat het antwoord gaf op de toestand gelijk zij dien meende te zien (...). Want alleen met door eigen, krachtige beginselen kan aan dezen toestand van regeringsloosheid een einde worden gemaakt (...). De politieke wereld van Nederland is (...) geen beurs; men doet daar gene zaken.’¹⁶⁹

Schaepmans voorkeur voor uitgesproken (beginsel)politiek kwam op drie manieren tot uiting. Allereest door zijn kenmerkende dichterlijk-retorische stijl: “Maar — voegde de zee er bij, en toen was het alsof de golven toornig opkrulden — blijf mij van het lijf met uwe Staatsbladen en uwe wetten, WANT IK, IK BEN DE OCEAAN”.¹⁷⁰ Daarnaast nam hij, zoals ook zal blijken, duidelijke stelling op controversiële onderwerpen. Tot slot toonde hij ook waardering voor het uitgesproken en eigenzinnige optreden van anderen, ook wanneer dat inging tegen zijn eigen belang. Zo prees hij Levinus Keuchenius toen die zich tegen zijn eigen antirevolutionaire gelederen met een voorstel de grondwetherziening in 1886 uit te stellen. ‘Kloeke moed’, volgens Schaepman, zelf vóór herziening en zeker geen vriend van Keuchenius.¹⁷¹ Net zo goed vond hij het prachtig om met de even uitgesproken

¹⁶⁷ *HTK 1885-1886*, 17 maart 1886, 1211.

¹⁶⁸ Schaepman, *Proeve*, iv.

¹⁶⁹ *HTK 1880-1881*, 1 december 1880, 485.

¹⁷⁰ *HTK 1884-1885*, 25 juni 1885, 1159.

¹⁷¹ *HTK 1885-1886*, 12 maart 1886, 1139.

liberaal Sam van Houten fel te debatteren over het nut van het Koningshuis.¹⁷² Zelfs Bismarck mocht hij in zijn hart toch graag, bekende hij, terwijl die in Duitsland toch verantwoordelijk was geweest voor de *Kulturkampf* tegen de katholieken.¹⁷³

Uitgesproken beginselen waren dus nodig volgens Schaepman om 'de toestand van regeringsloosheid' te kunnen doorbreken. Die was ook behoorlijk ernstig als we de Kamerleden zelf mogen geloven. Leopold Haffmans sprak over 'een Byzantijnse toestand'¹⁷⁴ en volgens minister van Binnenlandse Zaken Pijnacker Hordijk was de situatie zelfs 'bedorven'.¹⁷⁵ Een geluid dat tot aan de daadwerkelijke grondwetwijziging in 1887 en 1888 met regelmaat te horen bleef in de Kamer. Toch betekende dat niet dat er geen begroting of wet meer door het parlement kwam, integendeel. Wel liep het politieke proces op een aantal belangrijke terreinen spaak. Zo lukte het maar niet om tot een nieuwe 'kiestabel' te komen, zowel in 1883 als in 1885. Die verdeelde het land in kiesdistricten voor de Tweede Kamer en moest volgens de kieswet om de vijf jaar herzien worden. Het aantal Kamerzetels was toen immers nog gekoppeld aan de omvang van de snel groeiende bevolking (één zetel op 45.000 inwoners).¹⁷⁶ Dat zorgde iedere keer voor onenigheid. Want, zoals katholiek afgevaardigde Vermeulen het uitdrukte: 'Bij de kiestabel is de schijn van partijzucht moeilijk te vermijden. Ieder is natuurlijk van mening dat versterking zijner partij het algemeen belang zal ten goede komen.'¹⁷⁷ Bij de laatste 1878 had 'verknipping' de liberale nog zes extra zetels opgeleverd.¹⁷⁸

In de kern was de oorzaak van de impasse tweeledig. Allereerst heerste er een sterke onderlinge verdeeldheid binnen de partijen. Verschillende Kamerleden verwoordden dat ook expliciet, onder wie ook Schaepman:

*'Gij ziet daar gezeten: free-traders en fair-traders en halve protectionisten, voorstanders van conversie, voorstanders van ene circulaire die de conversie verhindert, voorstanders van kiesrechthervorming voorafgaande aan de herziening der Grondwet, voorstanders van kiesrechthervorming na de herziening der Grondwet, voorstanders van enkele en dubbele kiesdistricten, voorstanders van onmiddellijke, partiele en algehele herziening van de Grondwet. Gij ziet dus dat gij op geen punt van waarachtig vrijzinnig regeringsbeleid tot eenheid zijt gekomen, en wij — ik zal volkomen openhartig zijn — wij verkeren in geheel denzelfden toestand.'*¹⁷⁹

¹⁷² *Handelingen der Verenigde Vergadering 1883-1884*, 1 augustus 1884, 13.

¹⁷³ C. K. Elout, *De eerste interviews. De negentiende-eeuwse vraaggesprekken van een journalistiek pionier* (Amsterdam: Elsevier; 2001) 55.

¹⁷⁴ ; *HTK 1882-1883*, 5 december 1883, 541.

¹⁷⁵ *HTK 1882-1883*, 28 sept 1882, 87

¹⁷⁶ *Gw 1848*, derde hoofdstuk, artikel 77.

¹⁷⁷ *HTK 1885-1886*, 25 november 1885, 549.

¹⁷⁸ Van den Bergh en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 411.

¹⁷⁹ *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 85.

Daarnaast stonden links en rechts wél (nagenoeg) verenigd tegenover elkaar als het ging over het lager onderwijs. Katholieken en antirevolutionairen zagen het openbaar onderwijs alleen als aanvulling op het bijzondere en wilden bovendien een einde maken aan het verschil in bekostiging. De meeste liberalen waren juist voorstander van een ‘neutrale’ staatschool.

Dat maakte het voor een kabinet of ministerie moeilijk, zo niet onmogelijk, om wijzigingendoor te voeren op één van deze drie terreinen. Aanpassing van de schoolwet zat er niet in vanwege de rechtse minderheid in de Tweede Kamer. Maar voor wijziging van de grondwet of uitbreiding van het kiesrecht was diezelfde rechterzijde wél nodig. Het kiesrecht en de grondwet alleen aanpakken kon bijna niet. Het eerste beïnvloedde de samenstelling van de Kamer en daardoor indirect de uitkomst van de schoolstrijd en de grondwetsdiscussie. Herziening van de grondwet stuitte vervolgens op de grondwettelijke regelingen van onderwijs en kiesrecht. Zo verschilden de politieke verhoudingen per onderwerp, terwijl die aan elkaar gekoppeld waren.

Zoekend naar de oorzaak van de impasse, wezen verschillende Kamerleden met de beschuldigende vinger in de richting van de schoolstrijd. Die begon met de ‘liberale’ schoolwet van 1858 en laaide nog steviger op na de schoolwet van 1878. De analyse werd gemaakt door Kamerleden uit alle gelederen: de Katholiek Haffmans,¹⁸⁰ conservatief Wintgens,¹⁸¹ liberaal Gleichman¹⁸² en antirevolutionaire voorman De Savornin Lohman sprak ook van een ‘onnatuurlijke scheiding in de Kamer’ als gevolg van wat ‘de onderwijkswestie’ heette.¹⁸³

Van Lynden van Sandenburg	20 augustus 1879	23 april 1883
<i>demissionair</i>	9 mei 1882	12 augustus 1882
<i>demissionair</i>	1 maart 1883	23 april 1883
Heemskerk	23 april 1883	21 april 1888
<i>demissionair</i>	12 april 1886	11 mei 1886
<i>demissionair</i>	30 maart 1888	21 april 1888
Mackay	21 april 1888	21 augustus 1891
<i>demissionair</i>	9 juli 1891	21 augustus 1891

Tabel 3 Kabinetten of ministeries 1879 – 1891 inclusief demissionaire perioden. Zowel het kabinet van Lynden van Sandenburg als Heemskerk vroegen tweemaal ontslag aan. In 1886 werd uiteindelijk de Kamer ontbonden en regeerde het kabinet door. Dat was sinds 1868 niet meer vertoond.

¹⁸⁰ HTK 1882-1883, 5 december 1882, 545.

¹⁸¹ HTK 1884-1885, 9 maart 1885, 493.

¹⁸² HTK 1885-1886, 17 maart 1886, 1198.

¹⁸³ A.F. de Savornin Lohman, HTK 1882-1883, 28 september 1882, 80

Nadat de liberalen in de verkiezingen van 1877 een duidelijke meerderheid hadden gewonnen, gaf leider of 'leader' Jan Kappeyne van de Coppello (1822-1895) aan dat de liberalen wel klaar waren voor de regeringsmacht.¹⁸⁴ Daarop maakte het zittende kabinet Van Heemskerck-Van Lynden van Sandenburg vlug plaats voor een nieuw kabinet. Dat kwam, naast een nieuwe kiestabel, met een nieuwe wet op het lager onderwijs in 1878. Die stelde nieuwe en zwaardere eisen aan álle scholen. Zowel aan de lokalen, het aantal leerlingen per klas, als aan leraren. Het leverde behalve de gehoopte kwaliteitsverbetering, vooral ook hogere kosten op. Nu was dat voor openbare scholen nauwelijks een probleem, want zij konden de kosten voor één derde deel op het rijk verhalen en de rest op de gemeente. Bijzondere – of confessionele – scholen konden dat echter niet. De wet riep daardoor veel weerstand op. Antirevolutionaire en katholieke petitieën leverden bij elkaar maar liefst 450.000 handtekeningen op tégen de wet.¹⁸⁵ De antirevolutionairen richtten een landelijke bond op van kiesverenigingen en in de Tweede Kamer was de links-rechts scheiding compleet.¹⁸⁶

Ondertussen bleek bovendien dat de liberalen het over belangrijke kwesties niet eens waren. In 1879 viel het kabinet, nadat een kanalenwet niet werd aangenomen. De Koning aanvaarde het ontslag alleen niet onmiddellijk. Kappeyne bood de Koning daarop aan om door te regeren op voorwaarde dat hij de grondwet zou mogen herzien. Koning Willem III eiste daarop dat de ministers zich eerst gezamenlijk over het voorstel zouden uitspreken. Toen een deel daar weinig voor voelde, kon het kabinet definitief vertrekken. 'Nauwelijks stond dan ook zijne wet op het lager onderwijs in de Staatscourant, of hij trok subtiel af,' herinnerde Haffmans zich later over Kappeyne.¹⁸⁷

Omdat de liberalen geen kabinet konden vormen, maar wel de meerderheid uitmaakten in de Kamer, deed Willem III vervolgens een beroep op Th. baron van Lynden van Sandenburg (1826 – 1885), bijgenaamd 'geparfumeerde antirevolutionair'.¹⁸⁸ Hij vormde een kabinet dat naast hem bestond uit gematigde liberalen en behoudende confessionelen. Op brede steun kon het kabinet niet rekenen. Tot ergernis van de rechterzijde wilde het 'de hoofdkwestie', het lager onderwijs, niet oplossen.¹⁸⁹ Tegelijk ging het ook ingewikkelde kwesties zoals de grondwet en kiesrecht uit de weg. Liberaal Kamerlid Lieftinck stelde zich dan ook in 1882 de vraag of de premier 'antirevolutionair was

¹⁸⁴ Van den Bergh en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 416.

¹⁸⁵ Koch, *Abraham Kuyper*, 211.; Van den Bergh en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 418.

¹⁸⁶ J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2008) 130.

¹⁸⁷ *HTK 1882-1883*, 5 december 1882, 541.

¹⁸⁸ P. de Coninck, *Een les uit Pruisen: Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Hilversum: Uitgeverij Verloren; 2005) 192.

¹⁸⁹ *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 87.

van beginselen, maar liberaal in de praktijk' en of het omgekeerde niet gold voor zijn liberale collega Pijnacker Hordijk.¹⁹⁰

Het kabinet diende uiteindelijk twee keer zijn ontslag in. Voor het eerst op 8 mei 1882. De kamer stemde vóór de tweede keer tegen een nieuw handelsakkoord met Frankrijk, terwijl premier Van Lynden van Sandenburg nog had laten weten dat er dan een crisis zou volgen.¹⁹¹ Toch bleef het kabinet voorsnóg in het zadel, omdat er geen alternatief mogelijk bleek. Liberaal Tak van Poortvliet keek als informateur nog naar de mogelijkheid van een liberaal ministerie dat zou werken aan een grondwetsherziening, maar dat bleek tevergeefs.¹⁹²

Van Lynden van Sandenburg beloofde in september '82 daarom snel met 'voorstellen' te komen met betrekking tot het kiesrecht én te laten onderzoeken of grondwetsherziening wenselijk was.¹⁹³ Dat moest ook wel, want de liberalen hadden in 1881 met steun van antirevolutionairen en katholieken een motie laten aannemen die stelde dat 'herziening van het kiesrecht wenschelijk' was.¹⁹⁴ Van Lynden wierp nog tegen dat de voorstanders het waarschijnlijk erg oneens zouden zijn over de invulling, maar dat hield de motie 'met algemene stemmen' niet tegen.

Eind 1882 en begin 1883 presenteerde Van Lynden hij daarop twee wetsvoorstellen: een met een nieuwe kiestabel en de ander met een verlaging van de census. De eerste zou de 'dubbele' districten (met twee gekozenen per district) verknippen én het aantal Kamerleden uitbreiden van 86 naar 92.¹⁹⁵ De tweede zou het aantal kiezers uitbreiden van iets meer dan 126.000 kiezers naar 148.000.¹⁹⁶ Met een bescheiden 22.000 kiezers dus.

De terughoudendheid van de premier in 1881 bleek niet ongegrond, zo bleek kort na de indiening van de voorstellen. De regering probeerde eerst de districtenwet te behandelen vóór de periodieke verkiezingen van 1883. De Kamer werd namelijk om de twee jaar voor de helft opnieuw gekozen. Daarna zou de censuswet aan de orde komen. Op de districtentabel kwam al bij de voorbereiding de nodige kritiek. Zo was een deel van de liberalen in het voorlopig verslag weinig enthousiast over de enkele districten en ook de antirevolutionairen bleken niet tevreden: "Het zou toch het toppunt zijn van politieke immoraliteit indien, nadat jaren lang eene aanzienlijke partij in den lande door indeeling in dubbele kiesdistricten van haren rechtmatigen politieken invloed is beroofd geworden, thans, na die indeeling voor de regeerende meerderheid gevaarlijk begint te worden, door

¹⁹⁰ *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 96.

¹⁹¹ *HTK 1881-1882*, 8 mei 1882, 1179.

¹⁹² Van den Bergh en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 423.

¹⁹³ *Handelingen der Verenigde Vergadering 1882-1883*, 18 september 1882, 2.

¹⁹⁴ *HTK 1880-1881*, 25 mei 1881, 1555.

¹⁹⁵ *Kamerstukken 1882-1883*, Kamerstuknr. 138-4.

¹⁹⁶ *Kamerstukken 1882-1883*, Kamerstuknr. 92-5, 42.

kunstmatige verknipping in enkelvoudige districten het onrecht bestendig en waarschijnlijk verergerd werd!”¹⁹⁷

Op 26 februari eiste een groot deel van de Kamer vervolgens dat behandeling van het voorstel zou worden uitgesteld. Onder meer Schaepman eiste dat de censuswet en de districtentabel in samenhang zouden worden behandeld in plaats van één voor één. Een voorstel van de voorzitter om het districtenvoorstel toch eerder te behandelen kreeg daarop geen meerderheid. Het kabinet diende daarop definitief zijn ontslag in.¹⁹⁸ Slechts zeven liberalen, drie conservatieven en de katholieke Kamerleden Haffmans en Bahlmann stemden vóór behandeling.

Begin mei was er een nieuw kabinet dat onder leiding van Jan Heemskerk (1818-1897). Die zat in de Raad van State en de Koning had meer vertrouwen in een ministerie onder zijn leiding dan wanneer dat zou worden geleid door liberale leiders als Kappeyne of Tak van Poortvliet.¹⁹⁹ Bovendien was Heemskerk een politiek veteraan die al twee keer eerder minister van Binnenlandse Zaken was geweest. Voor het eerst in de buitenparlementaire periode 1866-1868, daarna in 1874-1877 en tot slot dus van 1883 tot 1888. Heemskerk hoopte de politieke struikelblokken te op te kunnen lossen en kondigde direct bij zijn eerste optreden in de Kamer aan dat zijn nieuwe ministerie weliswaar ‘extra-parlementair’, maar niet ‘anti-parlementair’ was.²⁰⁰ Tweede dagen later stelde hij een staatscommissie in die moest bestuderen óf, en hoe de grondwet zou moeten worden gewijzigd.

In de commissie zaten naast Heemskerk zelf, zes Kamerleden van verschillende gezindten, een staatsraad, twee officieren uit de zee- en landmacht en de vier hoogleraren staatsrecht.²⁰¹ Wie er overigens niet in zat was Herman Schaepman. Hij zou er zelfs buitengehouden zijn volgens biograaf Witlox.²⁰² Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de gevraagde Kamerleden jurist moesten zijn. Wél had Schaepman er kennelijk graag in gezeten, of in ieder geval toegang hebben gehad tot de informatie. Zo schreef hij Lohman (die wel in de commissie zat) begin 1884 het volgende:

*“Weet Gij waar ik zeer nieuwsgierig naar ben? Niet naar het verslag der grondwetscommissie, maar naar de notaas der leden. Ik heb die van v. N. [Van Nispen tot Sevenaer; red.] niet gelezen, maar ik vrees wel, dat zij fraai conservatief zal zijn. Hij zei, dat hij het best met U een was, j’ose en douter.”*²⁰³

¹⁹⁷ *Kamerstukken 1882-1883*, Kamerstuknr. 138-5, 39-42.

¹⁹⁸ *HTK 1882-1883*, 26 februari 1883, 1146; *HTK 1882-1883*, 1 maart 1883, 1047.

¹⁹⁹ D. Van der Meulen, *Willem III. 1817-1890* (Boom: Amsterdam, 2013) 584.

²⁰⁰ *HTK 1883-1884*, 9 mei 1884, 1058.

²⁰¹ *Verslag der Staatscommissie. Benoemd bij Koninklijk besluit van 11 mei 1883, no. 1. om te onderzoeken van welke bepalingen der Grondwet wijziging noodzakelijk is en thans raadzaam is* (Van Weelderden en Mingelen, Den Haag; 1884) 28.

²⁰² Witlox I 316

²⁰³ Brief van Schaepman 30 januari 1884, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 15.

Schaepman had dus ook nieuwsgierig rondgevraagd bij het conservatieve katholieke Kamerlid Jhr. Carel Van Nispen tot Sevenaer (1824- 1884) én had al uitgevogeld dat verschillende leden de commissie een eigen ‘nota’ zouden toevoegen. Wat ook bekeurde.²⁰⁴

Waarom is gemakkelijk te begrijpen. Grondwetsherziening was onvermijdelijk als men het kiesrecht én het onderwijs serieus wilden herzien. Voor uitbreiding van het kiesrecht zou men de minimale censusvereisten moeten verlagen of af schaffen die in de constitutie stonden. Hetzelfde gold voor afschaffing van het periodiek kiezen en de koppeling van het aantal zetels aan een hoeveelheid inwoners. Doordat in beide gevallen een twee derde meerderheid noodzakelijk zou zijn, kon de door veel liberalen gewenste grondwetsherziening door confessionelen worden gebruikt om naar het onderwijs te kijken.

Toch duurde het tot het voorjaar van 1886 eer de eerste voorstellen voor een alomvattende herziening aan de Kamer werden gepresenteerd. Dat had allerlei redenen. Allereerst overleed prins Alexander in juni van 1884. De Staten-Generaal kwamen daarom van de zomer bijeen om Koningin Emma tot regentes aan te stellen, voor het geval Willem III zou komen te overlijden.²⁰⁵ Zevenennegentig man stemde voor en drie tegen, waaronder ook antirevolutionair Levinus Keuchenius. Hij en liberaal Van Eck verklaarden dat het zou stroken met de wet wanneer zij een vrouw in de positie van regent zouden aanstellen.²⁰⁶

Jaar	Lib	AR	RK	Con	totaal
1880	52	12	17	5	86
1881	49	15	17	5	86
1883	45	19	18	4	86
1884	42	22	19	3	86
1886	47	19	19	1	86
1887	47	20	19	0	86
1888	45	27	26	1	100
1891	55	20	25	0	100

Tabel 4 Zetelverdeling in de Tweede Kamer 1880 - 1891 Vanaf de intrede van Schaepman tot aan de algemene verkiezingen van 1891. (Lib) liberalen, (AR) antirevolutionairen, (RK) Rooms-Katholieken, (Con) conservatieven.

Het overlijden van de kroonprins maakte ook een snelle aanpassing aan de grondwet noodzakelijk. Die stelde namelijk expliciet dat aanpassing onder regentschap niet kon. Nu was de gezondheid van Willem III aan de slechterende hand. Om niet het gevaar te lopen dat herziening nog langer op zich liet wachten (tot 1898 in dat geval), paste men het betreffende artikel 198 aan op 26

²⁰⁴ *Verlag der Staatscommissie. bepalingen der Grondwet*, 52-89.

²⁰⁵ *Handelingen der Verenigde Vergadering 1883-1884*, 1 augustus 1884, 14.

²⁰⁶ *HVV 1883-1884*, 1 augustus 1884, 12-13.

september 1884.²⁰⁷ Direct daarna werd de Kamer in zijn geheel ontbonden er werden er ‘algemene verkiezingen’ gehouden. De (grondige) behandeling van de begroting moest daardoor wachten tot het voorjaar van 1885.

Een andere reden voor uitstel was dat Heemskerk een nieuwe kiestabel wilde laten aannemen terwijl men ook aan grondwetsherziening begon.²⁰⁸ De verkiezingen van 1884 bemoeilijkten dat alleen, omdat die een (kortstondige) rechtse meerderheid opleverde. Begin 1885 zaten de liberalen daarom duidelijk niet te wachten op herziening van de tabel. Goeman Borgesius diende daarom een motie in die opriep om (toch) eerst over te gaan tot grondwetsherziening zónder een nieuwe tabel of verlaagde census. ‘Een ingewikkelde zelfbeschuldiging,’ volgens Haffmans, die er uitvoerig de draak mee stak:

*“De sublieme gedachte! En bewondert nu met mij hoe geestig, hoe vernuftig deze gedachte is ingekleed. In plaats van ‘zoolang de liberalen in de minderheid zijn’, wordt gezegd: ‘zoolang de Grondwet niet is herzien.’ (...) de liberalen toch zullen veel vroeger de meerderheid terugkrijgen, dan dat de Grondwet herzien wordt. (...) Bravo, Mijne Heeren! Voor deze kostelijke vondst zou ik u wel willen omhelzen.”*²⁰⁹

Alle liberalen (op Kamerlid Roëll na) stemden vervolgens vóór en de hele rechterzijde tegen.²¹⁰ Toen de kiesrechtvoorstellen eind 1885 dan ook op de agenda stonden, bleken ze kansloos te zijn.²¹¹

Al dat uitstel bood Heemskerk wel voordeel. De partijen in de Kamer konden immers lang niet reageren op concrete voorstellen – die lagen immers nog niet voor. Daardoor werden zij gedwongen om ook in algemene zin een standpunt in te nemen over de herziening van de grondwet: Zij kregen de bal als het ware even toegespeeld. Schaepman maakte daar handig gebruik van, zoals straks zak blijken, door samen met de antirevolutionairen een gemeenschappelijk standpunt in te nemen door middel van een ‘nota’.²¹² Een grondwet vereiste immers blokken met een duidelijke onderhandelingspositie én bijbehorende onderhandelaren.

Aan eenstemmigheid was ook flinke behoefte aan de rechterzijde zo bleek begin 1885. Voor het eerst waren de liberalen in de minderheid en dus lag er een uitgelezen kans om roofofbouw te plegen op de onderwijsbegrotingen met amendementen. Die moesten vervolgens wel aan een meerderheid worden geholpen door de drie overgebleven conservatieven in de Kamer (zie tabel 4). Maar die zaten

²⁰⁷ HTK 1884, 26 september 1884, 101.

²⁰⁸ HTK 1884-1885, 18 februari 1885, 262.

²⁰⁹ HTK 1884-1885, 24 februari 1885, 312.

²¹⁰ HTK 1884-1885, 24 februari 1885, 317.

²¹¹ HTK 1885-1886, 27 november 1885, 589; HTK 1885-1886, 1 december 1885, 628.

²¹² *De Tijd*, 8 juni 1885; Witlox, *Staatsman* I, 336.

– net als in 1858 en later – niet allemaal op dezelfde anti-schoolwetlijn als de confessionelen. Die last viel hen zwaar. Zo verliet Willem Wintgens (1818 – 1898) zelfs de Kamer.²¹³ Daags daarvoor uitte hij zijn ongenoegen:

*“Men beseffe dan toch eindelijk hoe schadelijk deze partijstrijd voor het politiek leven hier te lande is geweest, waar sedert lang de verkiezingen door geen andere gedachte werden beheerscht — men noemde het een Shibboleth — dan door dat eeuwige vraagstuk van het onderwijs.”*²¹⁴

Het plannetje van de rechterzijde mislukte vervolgens. Schaepman en Vermeulen hadden namens de katholieken samen met De Savornin Lohman en Godin de Beaufort voor de antirevolutionairen een aantal amendementen opgesteld die duizenden guldens per subsidie aan rijkskweekscholen en andere onderwijsinstituten wilden korten. Één daarvan beoogde zelfs om het budget van een hele universiteit te korten. Bij de stemmingen werd het spannend: de korting op de universiteit haalde het niet op één conservatieve stem na.²¹⁵ Net zo krap waren de uitslagen over de andere voorstellen om subsidies te korten op kweekscholen en lerarenopleidingen.²¹⁶ Uiteindelijk kon alleen een korting van circa 13.000 gulden op de ‘Rijkshoogere burgerscholen’ een meerderheid van 43 tegen 42.²¹⁷ Leopold Haffmans noemde stemmen met deze getalsverhoudingen daarom een paar maanden later gekscherend ‘een duel’.²¹⁸

Liberalen wreven ‘de rechterzijde’ met liefde aan dat zij niet in staat waren om ‘op te treden’, zoals De Savornin Lohman het formuleerde:²¹⁹ “Herinnert gij u nog de dagen, toen de liberale partij eene meerderheid van enkele stemmen had en telkens van uwe zijde bloot stond aan het verwijt van beginselloosheid,’ vroeg liberaal voorman Goeman Borgesius retorisch, ‘omdat wij de regering niet zelf op ons namen? (...) Waarom keurt gij thans goed wat gij vroeger in ons zoo afkeurdet?’” Antirevolutionair Kamerlid Beelaerts van Blokland gaf het antwoord: “Wij leeren het van.”²²⁰

Schaepman betreurde de verdeeldheid. Hij vond de rechterzijde dan ook maar een ‘lastige machine’, zoals hij ook wel aan Lohman schreef.²²¹ Bij het aantreden van het kabinet Heemskerck vroeg hij zich dan ook in de Kamer af “of er inderdaad eene rechterzijde bestaat. Naar de stormen,

²¹³ Van den Bergh en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 429.

²¹⁴ *HTK 1884-1885*, 9 maart 1885, 493

²¹⁵ *HTK 1884-1885*, 10 maart 1885, 488.

²¹⁶ *HTK 1884-1885*, 11 maart 1885, 512, 516, 518.

²¹⁷ *HTK 1884-1885*, 11 maart 1885, 508.

²¹⁸ *HTK 1885-1886*, 25 november 1885, 554.

²¹⁹ *HTK 1884-1885*, 6 maart 1885, 444.

²²⁰ *HTK 1884-1885*, 18 februari 1885, 260.

²²¹ Brief van Schaepman 10 mei 1886, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 35.

die soms aan deze zijde heersen, te oordeelen, zoude men het niet altijd zeggen. Maar dit ter zijde latende geloof ik toch dat men in politieken zin van eene rechterzijde althans op dit oogenblik nog niet spreken kan.”²²²

Het woordje ‘nog’ spreekt boekdelen. Schaepman wilde namelijk precies het tegenovergestelde bereiken en zocht bondgenoten in het antirevolutionaire kamp om die samenwerking tot stand te brengen. Dat zei hij in de Kamer,²²³ maar hij bepleitte het ook overduidelijk in zijn *Proeve*: “Wij wenschen in den strijd tegen den revolutionairen Staat U [de antirevolutionairen; red.] aan onze zijde te zien strijden,” schreef hij, en: “Indien gij dus ten opzichte onzer samenwerking de vraag mocht herhalen: Voor hoelang? Dan meenen wij het recht te hebben u te antwoorden: Voor zoolang gij waarlijk anti-revolutionairen blijft.”²²⁴ Schaepman noemde zijn eigen opvattingen zelfs ‘antirevolutionair’, alhoewel niet ‘Christelijk-historisch’ (de alternatieve benaming voor de antirevolutionaire partij). Hij doelde op een bredere beweging die streed voor ‘recht en rechtsgelijkheid voor allen.’²²⁵ Een definitie waar je veel kanten mee uit kon.

2.3 Kiesrecht

Dat bleek ook, want door zich te plaatsen in het antirevolutionaire kamp, onderscheidde Schaepman zich niet per definitie van zijn conservatievere katholieke collega’s. Heydenrijck bijvoorbeeld, verklaarde in de ‘stembuszege’ van een antirevolutionair niet zozeer een overwinning te zien van ‘de Calvinist’, maar eerder die van een tegenstander van ‘Staatsalmagt.’²²⁶ En ook Van Nispen beoordeelde dat de vraag ‘vóór of tegen God’ als de ‘fond van alle politiek’.²²⁷ Niet de antirevolutionairen, maar de liberalen waren volgens hen de tegenstanders.

Conservatieve collega’s vielen Schaepman daarom niet aan op zijn zoektocht naar samenwerking op rechts, maar juist op zijn liberale posities, alhoewel hij zelf juist vond dat conservatieven ‘verkapte liberalen’ waren.²²⁸ In de eerste plaats met betrekking tot het kiesrecht. In het najaar van 1880 had Schaepman al gezegd dat er een herziening komen moest, omdat het volk zich niet herkende in de Kamer (zie 1.4). Dat was alleen niet bijzonder. De motie van Delden/ Van Houten (zie 2.2) die daartoe oproep werd met algemene stemmen aangenomen en in het najaar van 1881 verklaarde ook *Tijd-*

²²² *HTK 1882-1883*, 10 mei 1883, 1067

²²³ *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 84; *HTK 1882-1883*, 1 december 1882, 479.

²²⁴ Schaepman, *Proeve*, 68.

²²⁵ *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 84.

²²⁶ *HTK 1882-1883*, 5 december 1882, 545.

²²⁷ *HTK 1882-1883*, 5 december 1882, 545.

²²⁸ Schaepman, *Proeve*, 25.

redacteur en katholiek Kamerlid Vermeulen zich voor herziening.²²⁹ Toch plaatste Schaepman zich in een wat bijzondere positie door zijn verklaring over het ‘suffrage universel’ in het voorjaar van 1881 (zie 1.4).

Dat leidde er zelfs toe dat Schaepman meer dan eens in het kamp van liberalen als Van Houten en later Heldt werd geplaatst. In 1882 zei minister van Binnenlandse Zaken Pijnacker Hordijk bijvoorbeeld dat wanneer er geen schoolkwestie zou zijn Schaepman ‘waarschijnlijk met pak en zak naar de overzijde [de linkerszijde; red.] zou verhuizen en naast den heer van Houten zou plaats nemen.’²³⁰ Enkele dagen later viel Haffmans hem bij.²³¹ Het was immers het onderwijs dat ‘ons rechts of links doet zitten.’

In 1887 kwam het zelfs tot een ongebruikelijke confrontatie tussen Schaepman en de katholieke afgevaardigde uit Roermond, de heer Brouwers. De laatste beweerde in een debat over de grondwet namelijk dat Schaepman vóór het algemeen stemrecht was. Schaepman interrompeerde daarop twee keer en zei slechts voor herziening te zijn ‘in het algemeen’. Brouwers hield echter voet bij stuk. Ten opzichte van het kiesrecht zei hij de zaken anders te zien dan ‘de heeren Heldt en Schaepman’. Die eerste was vurig pleitbezorger van algemeen stemrecht.²³² Volgens Brouwers had Schaepmans rede voor uitbreiding van het kiesrecht “evengoed aan de overzijde uitgesproken kunnen worden, getuige het feit dat zij daar met applaus werd begroet, terwijl wij hier zwegen.”²³³

Vóór de behandeling van de grondwetsvoorstellen kwamen vier concrete kiesrechtvoorstellen aan de orde. In 1883 de kiestabel en censusverlaging van Van Lynden Van Sandenburg (zie 2.2). Eind 1885. Zoals gezegd hadden de liberalen alleen al met de motie Goeman Borgesius van begin 1885 aangegeven (toch) éérst grondwetsherziening te willen vóór het kiesrecht. Premier Heemskerk zette aanpassing van de kiestabel echter door. Die had immers al in 1883 moeten worden aangepast. Zijn voorstel was veel beperkter dan het voorstel uit 1883. Er moesten acht zetels bijkomen, die werden verdeeld slechts vier nieuwe districten: Bergen op Zoom, Zaandam, Breukelen en Apeldoorn. Daarnaast kregen de districten Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Steenwijk één extra zetel.²³⁴

Het censusvoorstel kwam niet van Heemskerk, maar van antirevolutionair leider De Savornin Lohman. Die koppelde het stemrecht in daarin allereerst aan de *betaalde* belastingen (dat was in 1876 mis gegaan omdat alleen een aanslag voldoende was)²³⁵ en hij introduceerde een vaste formule voor de censushoogte. Die verschilde namelijk per district. Buiten de grote steden bracht hij het

²²⁹ HTK 1881-1882, 29 november 1881, 343.

²³⁰ HTK 1882-1883, 4 december 1881, 478.

²³¹ HTK 1882-1883, 5 december 1882, 541.

²³² HTK 1885-1886, 17 maart 1886, 1221.

²³³ HTK 1886-1887, 17 februari 1887, 848-850.

²³⁴ *Kamerstukken 1884-1885*, Kamerstuknr. 113.3, 14.

²³⁵ Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 410.

bedrag op het grondwettelijk minimum en hij verlaagde het bedrag ook in de grote steden. Hoeveel kiezers erbij zouden komen was vooraf niet berekend, maar het was duidelijk dat het er meer waren dan de geschatte 22.389 uit het voorstel van 1883.²³⁶

Beide voorstellen konden rekenen op enthousiasme van de voltallige rechterzijde. Alleen de conservatie-katholieke Brouwers en Van Baar lieten weten eigenlijk tegen te zijn, maar lieten hun bedenkingen varen bij de stemmingen. ‘Deze hervoming of geene!’, riep Van Baar.²³⁷ Van Nispen had ook bij de algemene beschouwingen gezegd wel vóór herziening te zijn, maar niet voor censusverlaging.²³⁸ Dat zoveel katholieken, zoals Ruys, Brouwers, Haffmans en Bahlmann en Van Baar hun bezwaren toch lieten varen had wellicht ook te maken met het moment. Links had nu geen meerderheid en de was kans groot dat de voorstellen het niet zouden halen. De liberalen waren immers mordicus tegen en Heemskerk had zich in de Kamer al uitgesproken tégen het voorstel van Lohman.²³⁹ Bovendien hadden Kamerleden als Vermeulen grondwetsherziening afgeraden, met het voorwendsel dat eerst het kiesrecht gewijzigd diende te worden.²⁴⁰ De laatste twee conservatieven gaven de doorslag bij de stemmingen. Één van hen, Corver Hooft, stemde tegen en antirevolutionair Van der Borch Verwolde was afwezig. Beide voorstellen sneuvelden met 42 tegen 43 in ‘het duel’.²⁴¹

Heemskerk liet de grondwetsvoorstellen gewoon behandelen. Wijziging van die wet maakte de strijd van Schaepman binnen rechts een stuk eenzamer. Ook omdat soms zelfs antirevolutionairen van zijn zijde weken. Dat hij een geheel eigen positie koos was op zichzelf niet uitzonderlijk. Bahlmann stemde bijvoorbeeld als enige katholiek tégen een wet over het muntwezen.²⁴² Bovendien trok Schaepman bij andere aangelegenheden soms ook op met een kleine minderheid. Bij koloniale zaken volgde hij bijvoorbeeld vaak de stellingnamen van Herman des Amorie van der Hoeven, beiden zelfverklaard ‘Indophilen’.²⁴³ Deze ‘Castor en Pollux’, zoals Heydenrijck ze eens noemde,²⁴⁴ stonden binnen het katholieke kamp vaak alleen.²⁴⁵

²³⁶ *Kamerstukken 1884-1885*, Kamerstuknr. 141.3, 2.

²³⁷ *HTK 1884-1885*, 1 december 1884, 620.

²³⁸ *HTK 1881-1882*, 2 december 1881, 393.

²³⁹ *HTK 1885-1886*, 30 november 1885, 601.

²⁴⁰ *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 83-84.

²⁴¹ *HTK 1884-1885*, 25 november, 589; *HTK 1884-1885*, 1 december 628.

²⁴² *HTK 1883-1884*, 4 maart 1884, 890.

²⁴³ *HTK 1883-1884*, 13 november 1883, 216.

²⁴⁴ *HTK 1881-1882*, 2 mei 1882, 1115.

²⁴⁵ *HTK 1881-1882*, 3 mei 1882, 1134; *HTK 1882-1883*, 22 november 1883, 330.

Schaepman was al vanaf het begin van zijn Kamerlidmaatschap groot voorstander van herziening: “Waarom schrikken wij allen, in meerdere of mindere mate, voor die grondwetsherziening af?”, vroeg hij zich retorisch af in 1880.²⁴⁶ Dat enthousiasme had toen (nog) weinig te maken met het onderwijs, maar vooral met de herziening van het kiesrecht. Gelijk in 1880 zei hij het kiezersvolk uit te willen breiden en dan ontkwam je er niet aan om de grondwet te wijzigen vanwege grondwettelijke ondergrens van het censuskiesrecht.

Voor een ‘offerfeest van beginselen’ zouden zijn collega’s echter niet hoeven te vrezen. Die boodschap bleef hij ook herhalen. De grondwet zou altijd een ‘vaste burcht voor de minderheden’ blijven, zei hij later.²⁴⁷ ‘Ende despereert nimmer!’, sprak Schaepman ze toe met de woorden van Jan Pieterszoon Coen, toen de voorstellen in het voorjaar van 1886 voor het eerst werden behandeld.²⁴⁸

Hij probeerde ook in te gaan op bezwaren bij zijn katholieke collega’s. Van Nispen had al een jaar na Schaepmans eerste optreden laten weten dat hij tegen was, ruim vóór hij in de staatscommissie kwam die herziening moest onderzoeken.²⁴⁹ In 1883 begonnen ook andere katholieke tegenstanders zich uit te spreken. Zeker nadat Keuchenius en Schaepman zich inzetten voor de wijziging van onderwijsartikel 194 uit de grondwet vóór het kiesrecht.²⁵⁰ De eerste deed dat zelf namens de antirevolutionairen. “Ook wij hebben aanvankelijk gemeend dat grondwetsherziening (...) kon en moest blijven uitgesteld (...). Maar na hetgeen in de jaren (...) is geschied (...), meen ik, dat zoo ook al vroeger de hervorming van ons Staatswezen nog buiten grondwetsherziening had kunnen worden verkregen, thans van grondwetsherziening niet meer kan worden afgezien”²⁵¹

“Arme, arme grondwet! Gij zijt de zondebok der liberale partij geworden; gij die vroeger hare glorie waart (...) Ik zal nooit eene roekeloze hand slaan aan het palladium van ons recht en onze vrijheid,”²⁵² zei Haffmans eind 1884 toen de grondwet moest worden aangepast om onder regentschap aanpassing mogelijk te maken. Hij was niet de enige. Van Baar verklaarde bang te zijn voor de agitatie en stilstand van parlementaire werkzaamheden en Brouwers liet weten principieel tegen iedere vorm van grondwetswijziging te zijn.²⁵³ Alleen Vermeulen liet weten weliswaar grondwetsherziening niet als de oplossing voor de impasse te zien, maar de mogelijkheid open wilde

²⁴⁶ *HTK 1880-1881*, 30 november 1880, 362.

²⁴⁷ *HTK 1885-1886*, 18 april 1886, 1493.

²⁴⁸ *HTK 1885-1886*, 17 maart 1886, 1211.

²⁴⁹ *HTK 1881-1882*, 2 december 1881, 392.

²⁵⁰ *HTK 1883-1884*, 29 november 1883, 398-399.

²⁵¹ *HTK 1883-1884*, 29 november 1883, 405.

²⁵² *HTK 1884*, 26 september 1884, 88.

²⁵³ *HTK 1884*, 26 september 1884, 84, 89.

laten. Hij stemde voor.²⁵⁴ Uiteindelijk stemden zeven katholieken voor met bijna alle antirevolutionairen en liberalen. Keuchenius, liberaal Van Eck, conservatief Wintgens en elf katholieken stemden tegen.²⁵⁵

Die verhoudingen veranderden getalsmatig nauwelijks in de jaren daarna. In de Kamer spraken met name Schaepman, Vermeulen, Haffmans en Van Baar over de grondwet, af en toe aangevuld door Ruijs van Beerenbroek en Reekers. Vermeulen was fel tegen verdere uitbreiding van het kiesrecht,²⁵⁶ maar stond open voor wijziging als het onderwijsartikel naar wens werd aangepast.²⁵⁷ Ruijs gaf aan eigenlijk tegen te zijn, maar gezien de toestanden wijziging te overwegen. Reekers en Schaepman bleven voor uitbreiding van het aantal kiezers door wijziging van hoofdstuk drie en Van Baar en Haffmans bleven tegen.²⁵⁸

De stemmingen bij de tweede lezing van de uiteindelijke herziening in 1888 geven een beeld van de verhoudingen aan de rechterzijde en de manier waarop de grondwet tot stand kwam (zie tabel 5). In plaats van één herziening werden de verschillende grondwetshoofdstukken herzien en bijgewerkt. Bij heikele punten als het kiesrecht (in hoofdstuk III) en het onderwijs (in hoofdstuk X) kwam de regering met voorstellen die aan een zo breed mogelijk groep tegemoet probeerde te komen en daarom veel ruimte gaf aan de gewone wetgever. Een ‘tabula rasa’ volgens Van Baar.²⁵⁹

Hoe fel de tegenstand was uit het katholieke kamp tégen grondwetherziening bleek ook uit de toon van het debat. Niet alleen de confrontatie tussen Brouwers en Schaepman was opvallend. Op een ander moment schreeuwde een Kamerlid zelfs ‘nooit!’, toen in De Savornin Lohman zei dat het een kwestie van tijd was voor er een grondwetherziening was.²⁶⁰ De roeper kwam in de handelingen terecht als ‘één der Leden’ en zou wellicht niet eens in de handelingen zijn terecht gekomen als Lohman zou hebben geantwoord: “Ik zeg niet dat wij het zullen moeten doen met de hulp van de zijde der Katholieke leden, uit wier midden thans geroepen wordt: Nooit!”

Hoe groot het verschil van mening soms ook kon zijn, ze bepaalden niet automatisch de persoonlijke én politieke verhoudingen. Van Baar was bijvoorbeeld, hoewel conservatief, een vriend van Schaepman. Hij nam het bij de aanvaring met Brouwers op voor Schaepman en liet zich zelfs door hem vervangen toen hij een keer niet verhinderd was.²⁶¹

Om samen met de antirevolutionairen een door hun gewenste grondwetsherziening tot stand te brengen, wilde Schaepman één front vormen op rechts. Begin 1885 was dat er nog niet: “Ik wilde dat

²⁵⁴ *HTK 1884*, 26 september 1884, 90.

²⁵⁵ *HTK 1884*, 26 september 1884, 101.

²⁵⁶ *HTK 1884-1885*, 20 februari 1885, 270-171.

²⁵⁷ *HTK 1885-1886*, 19 maart 1886, 1232.

²⁵⁸ *HTK 1885-1886*, 17 maart 1886, 1203-1204; *HTK 1886-1887*, 17 februari 1887, 893.

²⁵⁹ *HTK 1885-1886*, 17 maart 1886, 1203.

²⁶⁰ *HTK 1884-1885*, 20 februari 1885, 282.

²⁶¹ *HTK 1883-1884*, 11 oktober 1883, 123.

	H I	H II-1	H II-2	H III	H IV	H V	H VII	H VIII	H IX	AA
Van Berckel	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
Kolkman	v	v	v	x	v	Afw	Afw	x	x	v
Reekers	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Schaepman	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
W. Cremers	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
Van Baar	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Bahlmann	x	x	x	x	Afw	Afw	Afw	x	x	x
Borret	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Brouwers	x	x	x	x	x	Afw	Afw	x	x	Afw
Clercx	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
Haffmans	x	x	x	x	x	Afw	Afw	x	x	x
Lambrechts	x	x	x	x	x	x	x	x	x	Afw
Reuther	x	x	x	x	x	x	x	x	x	Afw
Ruijs	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
Van den Biesen	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
Vermeulen	x	x	x	x	x	x	x	x	x	Afw
Ruland	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
Von der Schrieck	x	x	x	x	x	x	x	x	x	v
Vos de Wael	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
Van Alphen	v	x	v	v	v	v	v	v	v	v
Van Asch van Wijck	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Ayla van Pallandt	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Beelaerts van Blokland	Afw	v	v	x	x	v	v	v	v	v
Borch Verwolde	v	x	x	v	v	x	Afw	v	x	v
Van Bylandt	v	x	v	v	v	v	v	v	v	v
A. van Dedem	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Fabius	v	x	v	v	v	v	v	v	v	v
De Geer van Juthphaas	x	x	x	v	v	x	x	x	x	v
Godin de Beaufort	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Huber	v	v	v	v	v	v	v	x	v	v
Keuchenius	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
AE. Mackay	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Th. Mackay	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
De Savornin Lohman	v	x	v	v	v	v	v	v	v	v
A. Schim. v/d O	v	x	v	x	v	v	v	x	Afw	v
J. Schim. v/d O	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
Van Wassenaer v. Cat.	Afw	Afw	Afw	v	v	v	v	v	v	v
Donner	v	v	v	v	v	v	v	v	x	v
Seret	Afw	x	x	v	v	x	Afw	v	x	v

Tabel 5 Stemming bij de tweede lezing van de grondwetsherziening 1888 Bovenaan staan de katholieke Kamerleden, onderaan de antirevolutionairen. (V) staat voor een stem vóór, (X) staat voor een stem tegen. Alle hoofdstukken hebben een romeins nummer. Over het tweede hoofdstuk waren twee aparte stemmingen.

het aldus ware en dat ik ook uit naam van mijne politieke vrienden deze verklaring [dat de katholieken voorstander zijn van grondwetwijziging; red.] kon onderschrijven; maar al doet het mij leed, ik moet der waarheid hulde doen.”²⁶²

Toch kwam dat front er wel in de zomer van 1885. Op 6 juni tekenden de Rooms-katholieken in de Kamer een ‘nota’ van Schaepman,²⁶³ terwijl de antirevolutionairen een nota van gelijke strekking ondertekenden. In *De Tijd* was te lezen dat:

“Elke Grondwetsherziening, waarin herziening van art. 194 (het onderwijsartikel) niet is opgenomen, achten zij [de katholieke fractie; red.] onaannemelijk. Hun geheele vrijheid ten opzichte der verder tot stand te brengen wijzigingen behoudende, ook in geval herziening van 194 aan de orde mocht gesteld worden, meenen de onderteekenaars der nota een voorstel tot herziening van dit artikel te moeten vorderen van de Regeering. De beginselen, welke een herziening van art. 194 huns inziens moeten beheerschen, zijn:

1° vrijheid van onderwijs, behoudens toezicht, buiten beheer der Regeering, regel;

2° de openbare school aanvulling van de bijzondere;

3 neutraliteit alleen duur verplichtend gesteld, waar de gemengde school onvermijdelijk is.”*²⁶⁴

Schaepman kreeg dat voor elkaar met hulp van twee zaken. Allereerst bouwde de nota logisch voort op een ‘partijkenmerkend amendement’ van de antirevolutionairen uit najaar 1882. Keuchenius en Lohman stelden toen, geamendeerd door Schaepman, voor om bij het adres van antwoord op de troonrede toe te voegen: “Bij de steeds toenemende ontevredenheid over den toestand van het lager onderwijs, schijnt ook herziening der wetgeving omtrent dien tak van het onderwijs allereerst noodzakelijk.”²⁶⁵ ‘Non-possumus’, zei Lohman erbij, dat wil zeggen ‘anders kunnen wij niet’. De zin zou bovendien worden toegevoegd aan een passage over ‘kiesrechtvoorstellen’ en onderzoek naar grondwetherziening. Eerst onderwijs dus, was de boodschap. Op conservatief lid na, stemde de hele rechterzijde, alle liberalen stemden tegen.²⁶⁶

Na de mededeling van Keuchenius in 1883 dat de onderwijsherziening via een wijziging van grondwetsartikel 194 zou moeten gebeuren, herhaalde Lohman dat nogmaals begin 1885: zonder aanpassing van 194 geen medestand bij herziening van de antirevolutionairen.²⁶⁷ Schaepman bij een

²⁶² HTK 1884-1885, 20 februari 1885, 268.

²⁶³ P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandse staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen: Van Gorcum en Comp., 1946) 140-1.

²⁶⁴ *De Tijd*, 8 juni 1885.

²⁶⁵ HTK 1882-1883, 28 september 1882, 79-80.

²⁶⁶ HTK 1882-1883, 28 september 1882, 97.

²⁶⁷ HTK 1885-1886, 25 februari 1885, 322.

katholieke aansluiting bij die leus geholpen door een zinnetje van Van Nispen. Die was tegen herziening en had daarom ook een eigen 'nota' toegevoegd aan het verslag van de staatscommissie (waar hij in zat), pleitend tégen herziening. Maar er stond ook een voor Schaepman handige als-dan-constructie in: 'als er toch eenmaal herzien wordt, de herziening van dat bijzonder vitieuse artikel [194; red.] meer dan van eenig ander wenschelijk is, en de ondergeteekende heeft in de Commissie reeds (...) verklaard, dat eene behoorlijke wijziging van dat artikel eene krachtige beweegreden zoude kunnen zijn, om hem voor grondwetsherziening gunstig te stemmen.'²⁶⁸

Ook katholieke tegenstanders konden zich achter de nota van '85 scharen, al was het maar omdat zij het voor onmogelijk hielden dat een wijziging van artikel 194 zou slagen. Haffmans zei dat ook openlijk.²⁶⁹ Ook zou het gek hebben gestaan wanneer zij níet akkoord gingen met een wijziging van artikel 194. Hadden álle katholieken in de Kamer niet geageerd tegen de liberale schoolwet, die was gestoeld op dat éne artikel? De liberalen en de regering konden vanwege de benodigde twee derde meerderheid vervolgens niet anders dan met voorstellen komen om het artikel te wijzigen. 'Politieke struikroverij', vond liberaal voorman De Beaufort.²⁷⁰

Begin 1886 begon de Tweede Kamer aan de behandeling van de voorstellen. Vooraf diende antirevolutionair Van Wassenaer van Catwijck een motie in die stelde dat éérst hoofdstuk X moest worden herzien. Die haalde vervolgens – dankzij een nipte rechtse meerderheid en steun van Van Houten een meerderheid.²⁷¹ Bovendien onthielden een klein aantal liberalen zich van stemming.

De regering had de nota van Schaepman en de zijnen goed gelezen. Aan alle drie de eisen werd tegemoet gekomen.²⁷² De neutraliteit werd afgezwakt doordat de zin 'met eerbiediging van ieder godsdienstige begrippen', plaats maakte voor 'toegankelijk zonder onderscheid naar godsdienstige gezindtheid'. Bovendien werd de openbare school aanvulling en was het alleen voor 'onvermogens' kosteloos gesteld.

Toch kwam de rechterzijde met een eigen amendement, ingediend en opgesteld door Ae. Mackay, De Savornin Lohman, Schaepman, Vermeulen, Ruijs van Beerenbroek en Beelaerts van Blokland: 'In de kosten van het Bijzonder Onderwijs kan, naar bij de wet te stellen regelen, uit openbare middelen worden bijgedragen, onverschillig of het onderwijs al of niet voldoet aan het in het vierde lid bepaalde vereischte voor Openbare Scholen.'²⁷³

²⁶⁸ *Verslag der Staatscommissie. bepalingen der Grondwet*, 52-53.

²⁶⁹ *HTK 1885-1886*, 30 september 1885, 89.

²⁷⁰ *HTK 1886*, 21 maart 1886, 1384.

²⁷¹ *HTK 1885-1886*, 17 maart 1886, 1193; 1203

²⁷² *HTK 1885-1886*, 2 april 1886, 1422.

²⁷³ *HTK 1885-1886*, 2 april 1886, 1422.

Het amendement, licht aangepast maar met dezelfde strekking, haalde het niet op één stem, 42-43.²⁷⁴ Daarbij gaf obstructie van Keuchenius de doorslag. Die had al in 1884 als enige antirevolutionair tegen de korte herziening gestemd en diende een motie in begin 1886, waarin werd gesteld dat er toch eerst een nieuwe kiestabel moest komen.²⁷⁵ Toen dat voorstel het niet haalde kwam hij met een eigen amendement op artikel 194. Die bevatte dezelfde strekking als het andere amendement van rechts, had een geheel nieuwe (en volgens Heemskerk 'ongebruikelijke') redactie.²⁷⁶ Bovendien stelde hij dat het onderwijs 'volksbelang' was 'in overeenstemming met de liefde tot God en den naaste en bevorderlijk aan kennis en wetenschap.'²⁷⁷ Daar zouden liberalen niet bij de tweede lezing, noch in de Eerste Kamer akkoord mee kunnen gaan.

Daarop kon Heemskerk weinig anders doen dan zijn ontslag indienen en Aeneas Mackay werd aangesteld als formateur.²⁷⁸ Want, zo stelde Heemskerk later: 'De oplossing op de eenvoudigste en meest constitutionele wijze werd gevonden door aan een invloedrijk en geacht lid van de rechterzijde der Kamer (...) de opdracht te doen tot de vorming van een nieuw ministerie, en wel op grond dat van de zijde die de wond had toegebracht, wellicht de genezing zou zijn te wachten.'²⁷⁹

Daar zaten de leden van de rechterzijde duidelijk niet op te wachten. Zelfs met Keuchenius kwam met uit op een stemverhouding uit van 43 tegen 43 met betrekking tot artikel 194. Wilden zij de herziening doorzetten, dan vreesde Schaepman dat ze het 'non-possumus' moesten opgeven.²⁸⁰ 'Politieke zelfmoord', oordeelde Lohman.²⁸¹ Mackay weigerde dan ook.²⁸² Mackay ontbond daarop de Kamer voor algemene verkiezingen om zelf de grondwetherziening te kunnen doorzetten, tot 'woede' van conservatieve katholieken als Van Baar.²⁸³

De verkiezingen leverden vervolgens winst op voor de liberalen in de verhouding 39 – 47 (zie tabel 4) en begin 1887 volgde een nieuwe poging van Heemskerk om de grondwet te wijzigen. Die slaagde uiteindelijk en Schaepman speelde daarin een hoofdrol. Op twee punten. Allereest omtrent het onderwijs. Om te voorkomen dat een wijziging van artikel 194 weer sneuvelde, werd het initiatief daartoe aan Schaepman overgelaten. Die 'holde' het artikel als het ware uit en liet de daadwerkelijke oplossing van de schoolkwestie over aan de gewone wetgever. 'Voldoende openbaar onderwijs'

²⁷⁴ *HTK 1885-1886*, 9 april 1886, 1526.

²⁷⁵ *HTK 1885-1886*, 12 maart 1886, 1137

²⁷⁶ *HTK 1885-1886*, 7 april 1886, 1475.

²⁷⁷ *HTK 1885-1886*, 2 april 1886, 1422-1423.

²⁷⁸ Van der Meulen, *Willem III*, 597.

²⁷⁹ *HTK 1885-1886*, 17 mei 1886, 1620.

²⁸⁰ *HTK 1885-1886*, 17 mei 1886, 1623.

²⁸¹ *HTK 1885-1886*, 17 mei 1886, 1628.

²⁸² Brief van Schaepman 30 april 1886, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 32.

²⁸³ Brief van Schaepman 10 mei 1886, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 35.

verdween, 'naar ieders godsdienstige begrippen' (de neutraliteit) verdween en er werd met geen woord gerept over bekostiging.²⁸⁴ Je kon er dus alle kanten mee uit en door de steun van negen liberalen (en ondanks een tegenstem van Keuchenius), stemde de Tweede Kamer in.

Het andere punt waarop Schaepman een sleutelrol speelde waren moties (orde) voorafgaand aan de behandeling. Vermeulen deed eerst een poging om enkel wederom eerst hoofdstuk X te behandelen, maar trok die motie in nadat onder andere Schaepman die ontraadde.²⁸⁵ Het was immers moeilijk om liberalen te verleiden om voor wijziging te stemmen als ze niet wisten wat ze ervoor terug kregen met betrekking tot het kiesrecht. Daarnaast stelde hij voor bij de additionele artikelen (waarin het kiesrecht voorlopig zou worden geregeld tot de wetgever de kieswet had aangepast aan een nieuw hoofdstuk III), alle districten op te knippen en enkelvoudig te maken. 12 liberalen stemden voor met de hele rechterzijde.²⁸⁶

Over hoofdstuk III (en de regeling van het kiesrecht) werd verreweg het langst gedebatteerd. Het was 'het pièce de résistance', zoals Van Baar het noemde.²⁸⁷ Vooral over artikel 80 (voorheen 76) werd veel gedelibereerd. Daarin werd het kiesrecht voorbehouden aan mannelijke ingezetenen, die 'door de kieswet te bepalen kentekenen van maatschappelijke geschiktheid en maatschappelijke welstand bezitten'.²⁸⁸

Het zogeheten caoutchouc-artikel.²⁸⁹ 'Gevaarlijk', naar het oordeel van Ruijs en andere katholieken, want door e 'rubberen' redactie kon de gewone wetgever wel heel veel kiezers toelaten.²⁹⁰ Zij kwamen dan ook met voorstellen om de census op een minimum te houden van 20 of 36 gulden (afhankelijk van het soort belasting) en alleen hoofden van gezinnen te laten stemmen.²⁹¹ Ook Lohman deed namens de antirevolutionairen stelde voor alleen één iemand per gezin te laten stemmen en wilde 'geschiktheid laten vallen'.²⁹² Uiteindelijk sneuvelden al die amendementen door de liberale meerderheid. Het regeringsvoorstel werd aangenomen met slechts 28 tegenstemmen: de hele rechterzijde zonder Schaepman, Reekers, Kolkman, Van den Biesen en Van Berckel.²⁹³ Allen 'noordelijke' katholieken.

Die zomer volgde er nog één hobbel: De Eerste Kamer. Daar hadden de liberalen een stevige meerderheid en die stemde het tiende hoofdstuk af. Wel deden de liberalen en de toezegging bij monde van Roëll en Franssen van de Putte, dat artikel 194 open zou staan voor subsidiëring van het

²⁸⁴ *HTK 1886-1887*, 6 juni 1887, 1910.

²⁸⁵ *HTK 1886-1887*, 16 februari 1887, 829.

²⁸⁶ *HTK 1886-1887*, 14 februari 1887, 804.

²⁸⁷ *HTK 1886-1887*, 16 maart 1887, 1166.

²⁸⁸ *Kamerstukken 1886-1887*, Kamerstuknr. 6 -24, 119.

²⁸⁹ Witlox, *Staatsman II*, 41.

²⁹⁰ *HTK 1886-1887*, 17 maart 1887, 1185.

²⁹¹ *Kamerstukken 1886-1887*, Kamerstuknr. 6-59, 205-206.

²⁹² *Kamerstukken 1886-1887*, Kamerstuknr. 6-79, 218.

²⁹³ *HTK 1886-1887*, 26 april 1887, 1442.

bijzonder onderwijs en de opleiding van leerkrachten.²⁹⁴ Daarmee was in een belangrijke klacht voorzien. Na ontbinding van de Kamers eind 1887 en bij de tweede lezing kon de grondwet rekenen op een ruime meerderheid (zie tabel 5). Bij een volgende ontbinding gold de nieuwe grondwet en kregen katholieken en antirevolutionairen een stevige meerderheid in handen en ontstond het eerste coalitiekabinet onder leiding van Aeneas Mackay.

Tot de val van het kabinet in 1891 had Schaepmans gedroomde samenwerking momentum. Het wist een herziening van de schoolwet tot stand te brengen eind 1889. En met die wortel voorgehouden aan de katholieken slaagde Schaepman er zelfs in bij de algemene beschouwingen van 1888/ 1889 en 1889/1890 als enige woordvoerder op te treden namens de katholieke fractie.²⁹⁵ Daarna brokkelde de steun af en vielen veel katholieken Schaepman af toen ze niet wilden instemmen met plannen voor de invoering van algemene dienstplicht (en afschaffing van het vervangingsstelsel).²⁹⁶

2.5 Conclusie

Schaepman hield zich als Kamerlid uitvoerig bezig met de meest prangende politieke kwesties van de jaren 1880-1888: De impasse in de Kamer door de schoolstrijd, de herziening van het kiesrecht, de herziening van de grondwet en het onderwijs. Ondanks alle verdeeldheid binnen het katholieke kamp en soms ook bij de antirevolutionairen, wist hij met die laatste toch een verbond te vormen dat de liberalen dwong tot beweeglijkheid op het terrein van het onderwijs. Met dat vooruitzicht wist hij dat verbond vervolgens ook in stand te houden. Gammel, maar stevig genoeg om en geloofwaardige partner te zijn voor de antirevolutionairen, daarmee een stap te forceren in de schoolstrijd en uiteindelijk – door de grondwetswijziging – een meerderheid te behalen.

Schaepman stond niet alleen. Hij kon rekenen op de steun van drie tot zeven katholieken en op samenwerking met Lohman en het merendeel van de antirevolutionairen. Wel nam hij van katholieke zijde steeds het initiatief en positioneerde hij zichzelf zodanig dat hij ook de dealmaker was, zonder op essentiële punten te werken aan katholieke consensus.

²⁹⁴ D. Langedijk, 'De onderwijswet-Mackay en haar voorgeschiedenis, 1887-1889', *Antirevolutionaire staatskunde* 19 (1949) 336-354, aldaar 342; *Handelingen der Eerste Kamer der Staten-Generaal 1886-1887*, 8 augustus 1887, 452, 462.

²⁹⁵

²⁹⁶ *HTK 1890-1891*, 15 december 1890, 286.

Het gebeurde een enkele keer dat Schaepman direct als ‘leider’ werd aangemerkt in de Kamer. Controversieel was dat leiderschap wel, zoals ook blijkt uit de omschrijving van Haffmans in 1883: “Mijn vriend Schaepman (...) volgens den heer Keuchenius onze leider — welke geachte afgevaardigde echter vergat er bij te zeggen of leider dan wel lijder moet gespeld worden.”²⁹⁷

Toch slaagde Schaepman ook door eigen toedoen in zijn opzet om een samenwerking tot stand te brengen met de antirevolutionairen en de katholieken in een machtspositie te krijgen. Hoe hij die samenwerking precies bevorderde is het onderwerp van dit laatste hoofdstuk. Allereerst door te kijken naar de verhouding tot Lohman en de antirevolutionairen en dan die met de katholieke politiek.

3.1 **De as Lohman-Schaepman**

Eind 1880 was een werkelijk verbond met de rechterzijde nog ver weg. Zowel bij de stembus als in het parlement zijn voor een belangrijk deel Schaepman en Lohman geweest die als aanjagers van die samenwerking hebben bijgedragen aan de totstandkoming ervan. Het vormen van de meerderheid door middel van een ‘verbond van de rechterzijde’ was voor Schaepman al van begin af aan hét doel:

‘(...) wanneer wij eenmaal de meerderheid zullen vormen in het land , dan hopen wij, bij God, regtvaardiger en billijker te zijn tegenover de minderheden, dan naar mijne meening op dit oogenblik de meerderheid is tegenover ons.’²⁹⁸

In navolging van Witlox hebben sommige historici het ontstaan van de coalitie bij de katholieken en dan met name bij Schaepman gezocht.²⁹⁹ Tegelijkertijd wordt ook vaak de rol van Kuyper benadrukt, die als geestelijk vader van de ‘antithese’, die hij bij de opening van de Vrije Universiteit in 1880 formuleerde, al vooruit leek te lopen op de politieke ontwikkelingen:

“(...) als hij [Kuyper; JB] had gekozen voor de sociaal-politieke exploitatie van spanningen tussen hen die door een gemeenschappelijke bijbel uiteen werden gehouden, de protestanten en

²⁹⁷ HTK 1883-1884, 24 september 1883, 50.

²⁹⁸ HTK 1881-1882, 1 december 1881, 385.

²⁹⁹ E.H. Kossmann, *De lage landen, 1780-1980 I* (Amsterdam: Agon, 1986), 291; J. Romein en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (9^e herziene druk; Amsterdam: Querido; 1971) 790.

katholieken. Maar dat deed hij allemaal niet. Hij introduceerde met zijn antithese een volstrekt nieuwe scheidslijn, zowel naar vorm als inhoud, die een eeuw lang het politieke landschap sterk beïnvloedde. Het overvleugelde al die oude scheidslijnen en voorkwam de overwinning van andere nieuwe scheidslijnen.”³⁰⁰

Om tot effectieve samenwerking te komen, moest aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Allereerst moest er persoonlijk vertrouwen zijn, een minimale overeenstemming over een aantal belangrijke zaken bestaan en last, but not least, beide partijen moesten ook kunnen ‘leveren’. Bij alle drie bleek Lohman van belang, al was het maar omdat Kuyper niet meer in de Kamer zat. Lohman zou ook een belangrijke rol hebben gespeeld bij het overtuigen van Kuyper om met Schaepman samen te werken.³⁰¹ Ook blijkt uit Schaepmans brieven aan Lohman, dat de laatste als tussenschakel fungeerde.³⁰²

Gezamenlijk optrekken voor het oog van het publiek was een delicate zaak voor beide partijen. Soms moest men ook publiekelijk afstand nemen.³⁰³ “Ik kan in de Tijd geen volledig portret van U geven. Waarom niet? Ik zoû U (...) te zeer hebben geprezen en dat was noch voor U, noch voor mij goed. Het had U bij de Uwen verdacht gemaakt en mij doen verdenken,” schreef Schaepman Lohman bijvoorbeeld in 1885.³⁰⁴

Die dubbelzinnige houding, waar ook Kuypers biograaf gewag van maakt,³⁰⁵ valt goed te verklaren. Verschillende studies hebben laten zien dat antipapistische gevoelens gedurende de hele negentiende eeuw in Nederland werden geleefd, variërend van wantrouwen tegenover het gezag van de paus en de (vermeende) rol die de kerk in vroeger tijden had gespeeld tot regelrechte afkeer tegen alles dat paaps riekte. Daarbij moet niet worden vergeten dat de afkeer binnen zowel vrijzinnig als orthodox protestantse gemeenschappen stond tegenover anti-protestantse gevoelens bij veel katholieke Nederlanders.³⁰⁶

³⁰⁰ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (2^e druk; Amsterdam: Mets & Schilt; 2005) 97-8.

³⁰¹ J. Rullmann, ‘Het ontstaan der coalitie tusschen rechtse partijen’, *Antirevolutionaire staatkunde* 3 (1929) 113-148, aldaar 139-143.

³⁰² Brief van Schaepman 5 juli 1886, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 45.

³⁰³ *HTK 1883-1884*, 11 december 1883, 544.

³⁰⁴ Brief van Schaepman 19 september 1885, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 29.

³⁰⁵ Koch, *Kuyper*, 23.

³⁰⁶ P. de Rooy, ‘Een reuk des doods ten dood.’ De fakkel van het antipapisme in Nederland 1848-1865’, in: E. Gons, J. Houwink ten Cate, C. Kristel, G. Meers-Hoek, P. Romijn eds., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans 2003) 60-77; Johan van Zuthem, *‘Heelen en halven’. Orthodox-protestantse voormannen en het ‘politiek’ antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum: Verloren, 2001) 15-23.

Aan de samenwerking lag dus niet één duidelijk aanwijsbaar initiatief ten grondslag, maar deze was eerder het gevolg van een *proces* van samenwerking dat zich in gang had gezet in de jaren tachtig en zich had doorontwikkeld. Lohman en Schaepman waren als het ware *synapsen* van de rechterzijde in de Kamer, maar - in bredere zin - ook tussen beide groepen in het land. Schaepman was had uitgebreide en goede contacten in Rome, het aartsbisdom bekende katholieke voormannen als Nuyens en Alberdingk Thijm (alhoewel de relatie tussen beide in 1882 verslechterde) en katholieke dagbladen. Dat hij niet de alom erkende leider van de katholieken was compenseerde hij ruimschoots doordat hij inhoudelijk dicht bij de antirevolutionairen stond.

Lohman was in de jaren 1880 leider van de antirevolutionairen in de Tweede Kamerfractie en bovendien had hij lange tijd in het katholieke Den Bosch gewerkt als advocaat wat ten goede kwam aan het beeld dat hij van katholieken had.³⁰⁷ Met Schaepman ontwikkelde hij ook een goede band. In 1892 feliciteerde hij Schaepman met zijn 25-jarig priesterjubiläum:

“Måg ik het [aanbieden van ‘gelukwenschen’; JB] in oprechtheid doen? Mijne voorvaderen zouden waarschijnlijk gezegd hebben: neen. Doch, ik kan het daarin met hen niet eens zijn. Allen die onzen Heer en Zaligmaker aanbidden als den Zoon Gods beschouw ik als mijne Broeders in den geloove (...) Eén strijd althans hebben wij saam gestreden; beiden streden wij dien immers voor onzen Heer en Heiland; die strijd legde de band die mij aan u verbindt. Uwe Vriend; van u ‘geen vijand tegens’, AFS Lohman.”³⁰⁸

Dat laatste was een toespeling op ‘vriend en vijand tevens’, zoals Schaepman de antirevolutionairen en – schertsend – ook Lohman.³⁰⁹

De eerste ontmoeting van Schaepman en Lohman vond plaats in 1879, in een debatingclub. Schaepman verdedigde er standpunten op het gebied van het onderwijs, een setting die door Lohman’s biograaf wel is beschreven als ‘schijnbaar geheel toevallig’.³¹⁰ Uit het voorjaar van 1881, nadat Schaepman in de Kamer kwam en Lohman terug was gekomen van een verblijf in het buitenland, dateren de eerste (bewaarde) brieven van Schaepman aan Lohman. De eerste uit een reeks van meer dan honderd in de periode 1881-1894. Uit deze correspondentie blijkt hoe zich in een relatief korte tijdsbestek een politieke vriendschap ontwikkelde. Luidde de aanhef eerst nog

³⁰⁷ Suttorp. L. C. van, Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Zijn leven en werken (‘s-Gravenhage: A.A.M. Stols 1948) 5-23.

³⁰⁸ Brief van Lohman 14 augustus 1891, KDC 329, Inv. nr. 48.

³⁰⁹ Schaepman, *Proeve*, 67; Gedichtenbundel "Kroningslied" 1898, KDC 329, Inv. Nr. 251.

³¹⁰ L. C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* (‘s-Gravenhage: A.A.M. Stols, 1948) 230.

‘Hooggeachte collega’³¹¹, in juni van dat jaar werd het ‘Geachte vriend uit Goes’³¹², in 1882 ‘Amice’ en tot slot, vanaf 1883, ‘Waarde vriend’.

Er was sprake van een grote mate van afstemming, zo blijkt verder uit de correspondentie. Schaepman noemde het zelfs een ‘verkeering’.³¹³ Allereerst had die betrekking op de pers. ‘Ik vind de houding van de standaard niet goed’, schreef Schaepman bijvoorbeeld in 1882.³¹⁴ Daarnaast was er ook afstemming van strategie in de Kamer. In 1885 blijkt bijvoorbeeld dat Schaepman helemaal niet zeker was dat de katholieken zijn nota over grondwetsherziening zouden tekenen. In dat geval zou hij het toch publiceren als ‘mijn appel au peuple.’³¹⁵ Tegelijk blijkt het indienen van de censuswet van Lohman uit 1885 ook een truc. Schaepman had gehoord dat de liberalen een motie zouden indienen om de grondwetsvoorstelling opnieuw te laten onderzoeken in aparte groepjes – uitstel dus. Als ze hadden ingestemd was er plaats op de agenda voor het indienen van censusverlaging. Daar zouden de liberalen dan tegen stemmen.³¹⁶

Schaepman én Lohman schikten zich soms ook naar elkaars standpunten, zo blijkt. De antirevolutionairen lieten aanpassing van grondwetsartikel 168 vallen in de Kamer, nadat Schaepman daarover schreef.³¹⁷ Schaepman, die tot 1882 nog tegen de onderwijsbegroting stemde (zie 1.4), nam vanaf 1883 Lohmans standpunt over dat dit niet zou mogen om ‘redenen buiten de begroting’³¹⁸ Anders zou de Kamer, zo vreesde Lohman, een vergadering worden van ‘malcontenten’.³¹⁹

Een derde belangrijk punt van afstemming was de afstemming bij de stembus. De eerste grote samenwerking vond plaats in Delft, in 1883. In de tweede ronde riepen de antirevolutionairen op om op de katholieke kandidaat Van Berckel te stemmen. Die kreeg de steun van Kuyper door zich vooraf uit te spreken over grondwetswijziging. ‘Het revolutionaire van een lastbrief’, noemde Schaepman het in een brief aan Lohman.³²⁰ Aan de vooravond van de Delftse verkiezing schreef Schaepman: “Het is te hopen dat hij het te Delft haalt. Er hangt veel, zeer veel van af, niet voor U of mij, maar voor *de*

³¹¹ Brief van Schaepman 12 maart 1881, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 2.

³¹² Brief Schaepman 3 juni 1881, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 1.

³¹³ Brief Schaepman 12 oktober 1884, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 20;

³¹⁴ Brief Schaepman 26 maart 1882, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 3.

³¹⁵ Brief Schaepman 25 mei 1885, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 27.

³¹⁶ Brief Schaepman 2 mei 1885, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 667, no. 24.

³¹⁷ Brief Schaepman 9 september 85, NA, Collectie Lohman, inv. Nr. 667, no. 28; *HTK 1883-1884*, 15 mei 1884, 1348, 1350.

³¹⁸ Brief Schaepman 18 november 1883, NA, Collectie Lohman, inv. nr. 667, no. 14; Schaepman, *Proeve*, 33.

³¹⁹ *HTK 1881-1882*, 1 december 1881, 377-8; *HTK 1882-1883*, 14 december 1882, 721.

³²⁰ Brief van Schaepman 6 mei 1883, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 8.

zaak”.³²¹ Over wat Schaepman bedoelde met ‘de zaak’, was hij ook duidelijk: “Ik houd te veel van harmonieën om monsterverbonden voor te staan. Maar op het stuk van het onderwijs willen wij beiden: Vrijheid (...). Wij strijden tegen en voór hetzelfde.”³²²

De nauwe samenwerking betekende overigens niet dat alles lukte. Stemmingen in het alnd liepen wel eens ‘mis’. Zoals in 1886, toen de antirevolutionairen en katholieken elkaars kandidaten niet overal wilden steunen, ondanks pogingen van Schaepman. ‘Weergelozе gekheden’, volgens hem.³²³ Daarnaast mislukten ook de plannetjes in de Kamer wel eens. In 1882 slaagde Lohman erin een eerste aanpassing door de Tweede Kamer te krijgen van de onderwijswet: lokalen op bijzondere scholen hoefden niet langer aan dezelfde strenge en dure eisen te voldoen, waardoor sommigen moesten verbouwen.³²⁴ Schaepman wilde die ‘eerste slingerworp’ graag navolgen met een ‘gemeenschappelijke daad’, ook om het nut van de samenwerking inzichtelijk te maken.³²⁵ Samen met Ruijs van Beerenbroek, Lohman en Ae. Mackay, een viertal dat later terugkeerde bij het eerste kabinet Mackay, dienden zij een voorstel in om het aantal hulponderwijzers te verminderen. Dat haalde het niet.³²⁶

Tot slot was de verkering ook niet altijd even hecht. Tijdens de formatie van 1888 hield Lohman een formatieverslag bij. Hij onderhandelde met Schaepman, maar hij hield hem ook in de gaten:

“Ik had de voorzorg genomen om aan M.ay [Aeneas Mackay; JB], voordat hij Sch. [Schaepman; JB] en mij ontmoette, een briefje te doen lezen om hem voorzichtigheden aan te raden, daar wellicht Schaepman hem zou willen binden (...).”³²⁷

Schaepman moest eveneens soms waken voor zijn positie en Lohman onder druk zetten. Dat deed hij tot drie keer toe en soms dreigde hij zelfs met opstappen! In mei 1886 voor het eerst: er was een gemeenschappelijke vergadering gepland van de rechterzijde en Schaepman was niet uitgenodigd:

‘Het is wel ietwat zonderling Reuther, een goed conservatief, als the representative man van de Katholieken te laten nemen (...). Brouwers en de zijnen haten Ul. en zij haten mij om U. (...) Ik geloof toch dat ik de trouwste en eerlijkste vriend der anti-revol. partij ben geweest (...). Indien men mij

³²¹ Brief van Schaepman 17 juni 1883, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 11.

³²² Brief van Schaepman 20 oktober 1883, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 12.

³²³ Brief Schaepman 30 mei, NA, Collectie Lohman, inv. nr. 667, 40; Brief Schaepman 15 juni 1886, NA, collectie Lohman, inv. nr. 667, 41.

³²⁴ HTK 1881-1882, 29 juni 1882, 1216.

³²⁵ Brief van Schaepman 20 oktober 1883, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 12.

³²⁶ HTK 1883-1884, 29 mei 1884, 1455.

³²⁷ Verslag van de kabinetsformatie 28 maart – 4 juni 1888, Nationaal Archief Den Haag (NA), Collectie A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 102, 1.

*buiten de zaken houdt, dan beginnen onze vrienden, die ik nog heb, aan mij te twijfelen (...) - Begrepen?*³²⁸

In 1887 en 1888 was het opnieuw raak toen Schaepman hoorde dat de antirevolutionairen bij de tweede lezing de grondwet mogelijk alsnog zouden afstemmen. “Het zoû Uw partij in de oogen van mijn vrienden tot de onbetrouwbaarste partij in Nederland maken en wat mij persoonlijk betreft, ik zoû op politiek gebied geen anti-revolutionair meer vertrouwen (...) Gij begrijpe dat mij niets rest dan mijn mandaat neêr te leggen of U allen te bestrijden, indien dit besluit genomen wordt.”³²⁹ Tot slot dreigde hij zijn plaats ‘op te geven aan een geestverwant’, wanneer Heydenrijck tot minister werd benoemd in de formatie van 1888.³³⁰

3.2 Het eenheidsideaal

Behalve het verband met Lohman, al dan niet bijeen gehouden door wat pressie, wist Schaepman zich ook binnen katholieke kring enigszins te handhaven. Daartoe had hij een aantal middelen tot zijn beschikking. Allereerst het ‘Carthago delenda’³³¹ (naar Cato de oudere, het Carthago dat vernietigd moet worden), namelijk het onderwijs. Schaepman wist immers met zijn nota een opening te forceren bij de wijziging van de grondwet.

Daarnaast was zijn verbinding met de antirevolutionairen een belangrijke troef. Niet alleen in de Kamer (hoe anders de schoolwet aan te passen?), maar vooral ook in het land. Het is geen toeval dat katholieke Kamerleden als Reekers, Van Berckel en Cremers uit districten kwamen met een grote protestantse gemeenschap die het verschil tussen winst en verlies kon betekenen. Zij trokken vaak en zeker bij de grondwet, met Schaepman op. Zijn positie als katholiek bruggenhoofd van de samenwerking met de antirevolutionairen gaf hem ook de positie om in de Kamer initiatieven te ontplooiën en daarover in *De Tijd* en zijn eigen krant *Het Centrum*, te berichten.³³²

Ten slot kon Schaepman gebruik maken van het ‘katholieke eenheidsideaal’. “Weest allen eensgestemd, laat er geen verdeeldheid onder u zijn; weest volkomen één van zin en een van gevoelen,” leerde de bijbel immers.³³³ Zowel vanuit de kerk als binnen de katholieke gemeenschap

³²⁸ Brief van Schaepman 15 mei 1886, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 38.

³²⁹ Brief van Schaepman 1886, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 49.

³³⁰ Brief van Schaepman 14 april 1888, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 105-106.

³³¹ *HTK 1880-1881*, 1 december 1880, 484; *HTK 1882-1883*, 28 september 1882, 83.

³³²

³³³ 1 Korinthiërs 1:10 (Willibrordvertaling).

werd er sterk gehecht aan een gezamenlijk optreden in de politiek en maatschappij.³³⁴ Schaepman kon bij het versterken van die eenheid bovendien ook rekenen op steun van paus Leo XIII en een deel van de kerk: 'Je suis fort content de vous', zou hij hem hebben gezegd naar aanleiding van de proeve.³³⁵ Dat hij daarbij ook nog eens priester was, maakte het moeilijk, zo niet onmogelijk voor conservatieve katholieken om hem buiten de katholieke fractie te gooien. Het belang daarvan bleek bijvoorbeeld toen Vermeulen in 1887 de bisschoppen vroeg of hij Schaepman moest steunen of niet.³³⁶

Wel konden ze Schaepman dwarsbomen. Niet alleen in de Kamer, maar ook in het land. Zo was *de Maasbode* conservatief en keerde zich vaak tegen Schaepmans politiek. Bahlmann was er bovendien president-commissaris.³³⁷ Ook op andere belangrijke manier slaagde men erin om Schaepman te hinderen. Uit de correspondentie aan Lohman blijkt namelijk dat hij een landelijke organisatie wilde opzetten, zoals de ARP. Hij vroeg daarbij zelfs om een kopie van de statuten en bedankte daarvoor.³³⁸ 'Ik zal er goed gebruik van maken.'

Helemaal soepel ging het niet. Het was Schaepman weliswaar gelukt om in 1883 een 'Friesche Bond' op te richten,³³⁹ een landelijke bond die de bestaande provinciale bonden in Holland, Brabant en Friesland én lokale kiesverenigingen verbond kwam er pas in juni 1887.³⁴⁰ Dat duurde zo lang omdat in 1885, bij de oprichting van een centraal comité, Heydenrijck erin was geslaagd zich tot voorzitter te laten kiezen, tot ontsteltenis, 'misère!', van Schaepman.³⁴¹ Daarnaast startte Bahlmann een alternatieve Zuid-Noord Hollandsche Bond in Holland, die alleen toetrad wanneer de macht bij de provincies bleef. In 1891 kwam er uiteindelijk wel een formele Roomse Kamerclub, maar interessant genoeg was dat eerder een reactie op Schaepmans gevallen leiderschap na de val van de coalitie in 1891. Vermeulen werd voorzitter.³⁴² Zo dwong Schaepman toch nog een beetje tot eenheid, al was die aanvankelijk tegen hem gericht.

³³⁴ J. Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 77; J. A. Bornewasser, 'De 'open' katholiciteit van Paus Leo XIII en zijn 'bisschop in politicis' Schaepman', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, W. Frijhoff en M. Hiemstra eds., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur* (Tilburg: Gianotten; 1986) 378-392, aldaar 384.

³³⁵ J.A. Bornewasser, 'Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* Dl. 49 (7) (1986) 3-40, aldaar 7.

³³⁶ N. Schrama, *Dagblad de Tijd*, 134.

³³⁷ Witlox, *Staatsman* II, 373; H. Vermeulen, *De Maasbode. De bewegende geschiedenis van 'de beste courant van Nederland'* (Zwolle: Waanders, 1994) 87, 108-113.

³³⁸ Brief van Schaepman 26 september 1886, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 42; Brief van Schaepman 3 juli 1886, NA, Collectie Lohman, inv.nr. 667, no. 44.

³³⁹ Witlox, *Staatsman* I, 353.

³⁴⁰ Witlox, *Staatsman* II, 101-104.

³⁴¹ Witlox, *Staatsman* II, 96; Brief van Schaepman 7 februari 1885, NA, Collectie Lohman, inv. nr. 667, 22.

³⁴² R. Van der Hoek, *'Limburgs groote mond'*, 212.

Schaepman, maar ook De Savornin Lohman wisten zich dankzij het districtenstelsel en de daaraan verbonden noodzaak tot stembusakkoorden, door de gedeelde afkeer van de liberale schoolwet en door zich deels van elkaar afhankelijk te maken, te ontpoppen tot synaps van de antirevolutionair-katholieke samenwerking in de politieke in de periode 1880-1888.

Schaepman maakte gebruik van zijn positie als onderhandelaar, die hij stellig verdedigde, ook het gezag en de macht opbouwen om initiatieven te ontplooien in de Kamer, ook wanneer die binnen katholieke kring slechts op een minderheid kon rekenen. Dankzij het 'Roomse eenheidsideaal' en de belofte dat hij veldslagen kon winnen voor de rechterzijde in de schoolstrijd met zijn koers, stelde hem in staat om uit te groeien tot leider, alhoewel ook lijder, van de katholieken in de Tweede Kamer. Al duurde dat tot aan 1891.

Conclusie

Veel is paradoxaal aan Schaepman. Hij verfoeide Bismarck om zijn *Kulturkampf*, maar hield van hem vanwege zijn Duitse sympathieën. Hij diende ‘twee vaderlanden’, Nederland en het hemelrijk, wilde een katholieke partij stichten die níet geënt was op geloof, maar opkwam voor ‘katholieken’ en – last, but not least – hij was met de protestantse antirevolutionairen ‘vriend en vijand tevens’.

Dé Schaepmanparadox, als eenling en ‘bron van tegenspraak’ tóch een belangrijke bijdrage leveren aan zowel de grondwetsherziening van 1888 als het optreden van het ministerie Mackay, blijkt (paradoxaal genoeg), niet paradoxaal. In het eerste hoofdstuk bleek dat Schaepman al aan het begin van zijn Kamerlidmaatschap de ambitie had om leiding te geven aan een politieke beweging die invloed zou uitoefenen in de landspolitiek. Zo konden de katholieken een ‘politieke persoonlijkheid’ ontwikkelen.

In het Tweede hoofdstuk werd duidelijk dat hij op hoofdthema’s als het kiesrecht en grondwetsherziening expres niet de kant koos van de conservatievere katholieke meerderheid, maar voor samenwerking met de antirevolutionairen. Daardoor kon hij uiteindelijk een groot blok op rechts formeren dat én de grondwetsherziening tot stand kon helpen brengen én de basis legde voor een regering.

Het belang van die samenwerking met A.F. De Savornin Lohman voor het succes van Schaepman kwam ten slotte tot uiting in het derde hoofdstuk. Samen waren zij de belangrijkste verbindingsofficieren tussen de katholieke en antirevolutionaire politiek én maatschappij. Dat versterkte hun posities in eigen kring, maar stelde hen ook in staat om via het districtenstelsel zetels te winnen voor hun coalitie en door één lijn te trekken het kiesrecht te wijzigen, een slag in de schoolstrijd te winnen én de regeringsmacht te veroveren.

Dus. Hoewel lang niet alle stappen waren gepland en Schaepman vaak ook leunde op omstandigheden en de steun van anderen, wist hij wel handig gebruik te maken van de schoolstrijd, het katholieke eenheidsideaal, het districtenstelsel en de politieke verhoudingen in de Kamer om zijn doel, katholieke invloed in de politiek mogelijk te maken. Weliswaar stichtte hij daarmee geen politieke partij in navolging van de ARP, maar hij inspireerde wel latere generaties om juist die stap te zetten en versterkte het onderlinge vertrouwen tussen (orthodoxe) protestanten en katholieken in een tijd waarin die aan schaarste leed.

Lijst van tabellen

Tabel 1 Stemgedrag in de Tweede Kamer <i>van de antirevolutionairen (AR), Rooms-Katholieken (RK), conservatieven (Cons) en liberalen (Lib) bij een willekeurige groep stemmingen.</i>	24
Tabel 2 Katholieke sprekers tijdens algemene politieke debatten 1880-1883 <i>De katholieke sprekers die spraken bij de algemene beraadslagingen op de begroting en over het adres van antwoord</i>	26
Tabel 3 Kabinetten of ministeries 1879 – 1891 <i>inclusief demissionaire perioden. Zowel het kabinet van Lynden van Sandenburg als Heemskerk vroegen tweemaal ontslag aan.</i>	38
Tabel 4 Zetelverdeling in de Tweede Kamer 1880 - 1891 <i>Vanaf de intrede van Schaepman tot aan de algemene verkiezingen van 1891.</i>	42
Tabel 5 Stemming bij de tweede lezing van de grondwetsherziening 1888 <i>Bovenaan staan de katholieke Kamerleden, onderaan de antirevolutionairen. (V) staat voor een stem vóór, (X) staat voor een stem tegen.</i>	50

Literatuurlijst

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag

Collectie Lohman

Inv.nr. 102 Verslag van de kabinetsformatie 28 maart – 4 juni 1888
677 Ingekomen brieven van ministers en Kamerleden

Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen

Verzameling H.J.A.M. Schaepman

Inv. nr. 48 Brief van A.F. de Savornin Lohman
251 gedichtenbundel 'Kroningslied'
536 Redevoering van Dr. Nolens 1927

Kranten/ Tijdschriften

Weekblad Elsevier

De Tijd

Overige bronnen:

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1880-1881

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1881-1882

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1882-1883

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1883-1884

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1884

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1885-1886

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1886

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1886-1887

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1887-1888

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1888

Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1888-1889

Literatuur

Aerts, Remieg, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: C.C. van Baalen e.a. eds., *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2007* (Nijmegen: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis 2007) 25-41.

Ariëns, A. M. A. J., *Dr. H.J.A.M. Schaepman. Een studie* (Haarlem: Koppers & Laurey 1889).

Berg, H. van den, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit* (Nijmegen: Valkhof Pers 2005).

Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden* (Weesp: Van Holkema en Warendorf 1983).

Berg, J. Th. J. van den en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam: Bert Bakker 2013).

Blom, Hans, 'Vernietigende kracht van nieuwe vergezichten: het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd', in: H. Blom en J. Talsma eds., *De verzuiling voorbij. Godsdiens, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Het Spinhuis 2000) 203-236.

Bornewasser, J. A., 'De katholieken van Nederland en hun politieke partij. Verschuivingen in de argumenten pro', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 32 (1990) 183-215.

Bornewasser, J.A., 'Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* DI 49 (7) (1986) 3-40.

Bornewasser, J.A., 'Denkbeelden over christen-democratie in katholiek Nederland. Verschuivend begrip en veranderende werkelijkheid 1892-1973', *Trajecta* 3 (1994) 131-154.

- Bornewasser, J. A., 'Schaepman, ultramontaan en christen-democraat', in: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar van de Theologische faculteit Tilburg* (Amsterdam: Van Soeren, 1989) 357-361.
- Bornewasser, J. A., 'Schaepman, ultramontaan en christen-democraat', in: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar van de Theologische faculteit Tilburg* (Amsterdam: Van Soeren, 1989) 284-188.
- Bornewasser J. A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor de geschiedenis* 85 (1982) 577-604.
- Bornewasser, J. A., 'De 'open 'katholiciteit van Paus Leo XIII en zijn 'bisschop in politici's Schaepman', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, W. Frijhoff en M. Hiemstra eds., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur* (Tilburg: Gianotten 1986) 378-392.
- Breukelen, R. van, *Het centrum tussen kromstaf en publiek schandaal 1884-1932. Een perskwesitie in het centrum des lands met aanzienlijken verliezen én verliezers* (Baarn: Bosch & Keuning 1993).
- Brom, G., *Schaepman* (Haarlem: Erven F. Bohn N.V., 1936).
- Bruin, A., 'Antipapisme bij protestanten in de negentiende eeuw: een proeve', in: H. Righart ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag: SDU uitgeverij 1990) 69-87.
- Bruin, J. de, *Het sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (Hilversum: Verloren 2011).
- Clemens, Th., 'De terugdringing van de katholieken uit de verlicht-protestantse natie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 27-39.
- Coninck, Pieter de, 'De Kulturkampf in Nederland. Over de invloed van een Duits conflict, 1870-1880', *De negentiende eeuw* 27 (2003) 173-189.
- Coninck, Pieter de, *Een les uit Pruisen: Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2005) 384.
- Diepenhorst, P. A., 'Dr. Schaepman in de politiek', *Antirevolutionaire staatkunde* 13 (1939) 221-264.
- Elout, C. K., *De eerste interviews. De negentiende-eeuwse vraaggesprekken van een journalistiek pionier* (Amsterdam: Elsevier 2001).
- Fogarty, M., *Christian Democracy in western Europe 1820-1953* (London 1957).
- Geyl, P., 'Noord-Nederlands nationaliteitsbesef', in: G. A. M. Beekelaar, J. H. C. Blom, M. van der Bijl e.a. eds., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1975) 17-33.
- Gribling, J.P., 'Uit de geschiedenis van de RKSP', *Politiek perspectief* 5 (1976) 3-64.
- Goslinga, A., 'Het kabinet-Mackay', *Antirevolutionaire staatkunde* 9 (1935) 1-50.
- Haan, Ido de, *Beginsel van leven en wasdom. De constitutie van Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2003).
- Haan, Ido de, 'Een nieuwe staat', in: I. de Haan, P. den Hoed en H. te Velde (eds.), *Een nieuwe staat. Het begin van het koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 9-33.
- Hagen, Edwina, 'Een meer of min doodlyken haat'. *Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800* (Nijmegen: Van Tilt 2008).
- Hoek, R. van der, 'Limburgs groote mond'. *De politicus en journalist Mr. Leopold Haffmans (1826-1896)* (Venlo 2005).
- Houkes, A., 'Het succes van 1848. Politiek en de aprilbeweging', in: J. Vis, W. Janse eds., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853: actie en reactie* (Hilversum: Verloren 2002) 87-104.
- Houten, Samuel van, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894)*. Derde periode: Van den val van Kappeyne tot de Grondwetsherziening (1879-1887) (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon 1914).
- Janssens, Rienk, 'Antirevolutionaire organisatievorming 1871-1879', in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak eds., *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum: Verloren 2001), 53-72.
- Janssens, Rienk, 'Eenheid en verdeeldheid 1879-1894', in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak eds., *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum: Verloren 2001), 73-92.
- Jong, Ron de, *Van Standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum: Verloren 1999).
- Jong, Ron de, 'Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek', *Groniek* 30 (1997) 432-442.
- Jong, Ron de, 'Verkiezingen in Nederland 1888-1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?', *de negentiende eeuw* 29 (2005) 115-133.
- Jong, Ron de en Jasper Loots, 'Wat valt er te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946', in: C.C. van Baalen, A.S. Bos,

- W. Breedveld e.a. eds., *Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek parlementaire geschiedenis* (Amsterdam: Boom 2008) 47-60.
- Jong, Ron de, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010* (Utrecht: Matrijs, 2011).
- Kalyvas, S., *The rise of christian democracy in Europe* (London: Cornell University Press 1996) 260.
- Knippenberg, Hans, 'Nationale integratie en de 'etnisering' van kahtolieken en protestanten: de rol van onderwijs', in: H. Verhage en H. te Velde eds., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam; Het Spinhuis 1996) 177-196.
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam: Boom 2006).
- Koole, Ruud, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht: Het Spectrum 1995) 18.
- Kossmann, Ernst, *De Lage Landen 1780-1980 I* (Amsterdam: Agon 1986).
- Langedijk, D., 'De onderwijswet-Mackay en haar voorgeschiedenis, 1887-1889', *Antirevolutionaire staatskunde* 19 (1949) 336-354.
- Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2004).
- Margry, P.J., 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van 'het katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw', in: J. Vis, W. Janse eds., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853: actie en reactie* (Hilversum: Verloren 2002) 64-86.
- Margry, P.J., "'Jezüietenstreken'. De attributie van bedrog en de constructie van mythen in het Nederland van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 28 (2004), 39-64.
- Meeuwen, Jos van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht, 1897-1929* (Hilversum: Verloren 1998).
- Meulen, van der D., *Willem III. 1817-1890* (Boom: Amsterdam, 2013).
- Miert, Jan van, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 670-689.
- Netscher, Frans, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam: S. Warendorf Jr. 1889).
- Netscher, Frans, *Uit ons parlement. Portretten en schetsen uit de Eerste en Tweede Kamer* (Amsterdam: S. Warendorf Jr. 1890).
- Persyn, J., *Dr. Schaepman II* (Utrecht: het Centrum 1916).
- Persyn, J., *Dr. Schaepman III* (Den Haag: Roebert 1927).
- Raedts, Peter, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 713-725, aldaar 720, 722.
- Raedts, Peter, 'Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat', in: H. Verhage en H. te Velde eds., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam; Het Spinhuis 1996) 29-44.
- Righart, Hans, 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur', in: H. Righart ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag: SDU uitgeverij 1990) 11-26.
- Romein, Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (9^e herziene druk; Amterdam: Querido 1971).
- Rooy, Piet de, 'Voorbij de verzuiling?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 45-57.
- Rooy, Piet de, "'Een reuk des doods ten dood.' De fakkel van het antipapisme in Nederland 1848-1865', in: E. Gons, J. Houwink ten Cate, C. Kristel, G. Meers-Hoek, P. Romijn eds., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam: Balans 2003) 60-77.
- Rooy, Piet de, 'Inleiding', in: J. Vis, W. Janse eds., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853: actie en reactie* (Hilversum: Verloren, 2002) 6-16.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Met & Smit 2005).
- Rullmann, J. C., 'Het ontstaan der coalitie tusschen rechtse partijen', *Antirevolutionaire staatkunde* 3 (1929) 113-148.
- Sande, A. van de, 'Het jonge vaderland der katholieken, 1796-1853', in: T. Mikkers & I. Smit eds., *Tussen Augustinus en atheïsme. Kerkhistorische studiën 2006* (Leiden: Universiteit Leiden 2006) 89-107.
- Schaepman, H.J.A.M., *Een katholieke partij. Proeve van een Program* (Utrecht: Wed. J.R. van Rossum 1883).
- Schrama, N., *Dagblad de Tijd 1845-1974* (Nijmegen: Valkhof Pers 1996).
- Suttorp. L. C. van, *Jhr.mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage: A.A.M. Stols 1948).

- Tollebeek, Jo, 'Het koppelteken van de nationale cultuur. De paradox van de eigenheid in België en Nederland, 1860-1918', in: N. Bemong, M. Kemperink, M. Mathijssen en T. Sintobin eds., *Naties in spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland* (Hilversum: Verloren 2010) 16-32.
- Turpijn, Jouke, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2008) 96.
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de heilige stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen: Valkhof Pers 1998).
- Velde, Henk te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde eds., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam: SUN 1999) 99-175.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002).
- Wely, J. van, *Schaepman. Levensverhaal* (Bussem: Paul Brand, 1952).
- Westenbroek, A.J.M., 'De kabinetsformatie Mackay 1888', *Antirevolutionaire staatkunde* 46 (1976) 240-249, 262-273.
- Wintle, Michael, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: H. Verhage en H. te Velde eds., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam; Het Spinhuis 1996) 13-28.
- Witlox, J., *Schaepman als staatsman* Dln. I-III (Amsterdam: Urbi et orbi 1960).
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2004).
- Zeijden, A.Th. van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum: Verloren 2002).
- Zuthem, Johan van, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum: Verloren 2001).
- Zuthem, Johan van, 'Rome', in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet eds., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam: Bert Bakker 2009), 187-197.